

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

† Heinrich Rickert Τακτ. Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Ernst Hoffman τέως Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—Erich
Frank.—Guido Calogero, τακτ. Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Pisa.—
Ραφ. Δήμου, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς
Ἀμερικῆς.—Κ. Τριανταφυλλόπουλος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν
Ἀθηνῶν.—August Faust Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Breslau.—Μιχ.
Τσαμαδός.—Franz Boehm ἔκτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Κωνσταντῖνος Τσάτσος Καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Ἰωάν. Θεο-
δωρακόπουλος Καθηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Θσμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ
ΨΑΡΩΝ 41

1940

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ

ΥΠΟ
Ν. Ι. ΤΟΥΛΑ

ΠΡΑΞΗ, ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΓΝΩΣΗ

Θεωρητικῶς δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ καταδειχθῇ ἡ διαφορὰ, ποὺ παρουσιάζει ἡ στήσις τοῦ ὑποκειμένου, ὅταν πράττοντας ἢ κρίνοντας ἀντικρύζει τὸ ἀντικείμενό του, καὶ τοῦτο γιατί, ὅταν μὲν κρίνει, πράττει συνάμα συγκρίνοντας, συνδυάζοντας καὶ συσχετίζοντας τὶς διαίφορες ἔννοιες, τὶς παραστάσεις καὶ τὰ νοήματα, ὅταν δὲ κρίνει, γνωρίζει ὄχι μόνον ὅτι καὶ τί πράττει, ἀλλὰ καὶ καταστρώνει κάποιον σχέδιον καὶ σκέπτεται μὲ ποιά μέσα θὰ πραγματοποιήσῃ τοὺς σκοποὺς του.

Ἀπὸ τὸν παραλληλισμὸν αὐτὸν πράξης καὶ γνώσης πολὺ πιὸ φανερὴ εἶναι ἡ στενωτάτη σχέση των. Ἀπ' τὴν ἴδια μας τὴν πείρα ξέρουμε ὅτι γιὰ νὰ γνωρίσουμε πρέπει νὰ κινηθοῦμε, ν' ἀνοίξουμε τὰ μάτια μας, νὰ προσέξουμε, νὰ καταστρώσουμε ἕνα σχέδιον, νὰ πειραματισθοῦμε. Ἐπίσης ξέρουμε ὅτι ἡ γνώση ὑποβοηθεῖ τὶς πράξεις μας καὶ ὅτι χωρὶς κάποια πείρα δὲν θὰ μπορούσαμε οὔτε τὰ κινηθοῦμε μέσα στὸν κόσμον τῶν πραγμάτων. Γνώση καὶ πράξις ὑπηρετοῦν λοιπὸν ἡ μία τὴν ἄλλη. Χωρὶς αὐτὴ τὴν σύμπραξίν τους θάσαν καὶ οἱ δύο ἀδύνατοι.

Εἰδικώτερα ἡ πράξις γιὰ νὰ ἀποβῇ πραγματικὰ δημιουργικὴ προϋποθέτει τὴ γνώση τῶν σχέσεων καὶ τῶν νόμων, ποὺ διέπουν τὴν ἀντικειμενικὴ περιοχὴ. Ἡ πράξις μάλιστα δὲν εἶναι δημιουργικὴ ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα καὶ τὶς δυνατὰς αὐτῶν σχέσεις, ἀλλὰ μόνον ὡς πρὸς τοὺς συνδυασμοὺς ποὺ πραγματοποιεῖ μὲ τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ καὶ τὶς δυνατὰς σχέσεις των. Ἡ δημιουργικότης τῆς πράξης εἶναι λοιπὸν περιορισμένη καὶ στηρίζεται κατ' ἀνάγκην στὴ γνώση

τῶν φυσικῶν δυνατοτήτων. Οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ εἶναι καὶ φυσικοὶ καὶ φυσιολογικοί. Δὲν εἶναι δηλ. μόνον οἱ περιορισμένες δυνατότητες τῶν ἀντικειμενικῶν σχέσεων, ποὺ θέτουν φραγμοὺς στὴν πράξη, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα, ἐννοούμενο σὰν μιὰ ψυχοφυσικὴ ὄντοτητα, περιορίζει τὴν ἔκταση τῆς δημιουργικῆς ἐπέμβασης στὴν φυσικὴ τάξη τῶν πραγμάτων. Ἡ ἐνέργεια, δηλ. ποὺ προαπαιτεῖται γιὰ τὴν πράξη, βρίσκεται δεμένη σ' ἓνα σῶμα, ποὺ κατέχει ὀρισμένη θέση μέσα στὸ χωροχρονικὸ πλαίσιο καὶ ὑπόκειται—ὅπως ὅλα τ' ἄλλα φυσικὰ ὄντα—στους γενικοὺς καὶ τοὺς εἰδικούς νόμους τῆς φύσης. Ἄλλωστε ἡ ἐνέργεια αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπειρη. Πηγάζει ἀπὸ ἓνα κέντρο—τὸ σῶμα—ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἓνας συσσωρευτὴς καὶ μετατροπέας τῆς ἐνεργείας, ποὺ παραλαμβάνει ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον.

Ἡ πράξη δὲν περιορίζεται μόνον στὶς σωματικὲς δυνατότητες τῶν ὀργανικῶν ὄντων. Ἡ γνώση ἐπεκτείνει τὴν ἀκτῖνα τῆς δράσης πολὺ πρὸ πέρα ἀπ' τὶς σωματικὲς δυνάμεις καὶ δεξιότητες. Τοῦτο κατορθώνεται μὲ τὴ χρησιμοποίησιν ἀπὸ ὄργανα καὶ ἄλλα τεχνικὰ μέσα καὶ γιὰ τὸ πρῶτον ὑποκείμενο μπορεῖ νὰ ἐνεργήσῃ βοηθούμενο καὶ ἀπὸ ἄλλα ψυχοφυσικὰ ὄντα. Μόνον ἔτσι ἀυξάνεται ἡ ἔκταση καὶ ἡ δημιουργικότητα τῆς πράξης.

Τὸ νέο ποὺ προσθέτει ἡ πράξη στὴ φυσικὴ τάξη τῶν πραγμάτων, δὲν συνίσταται—καθὼς προείπαμε—στὴ δημιουργία νέων πραγμάτων καὶ νέων σχέσεων μεταξύ τους, ἀλλὰ στὴν πρωτοτυπία τῶν συνδυασμῶν ποὺ πραγματοποιοῦνται μὲ τὰ πράγματα αὐτὰ καὶ τὶς δυνατὲς τῶν σχέσεις. Ἡ πράξη δηλ. δημιουργεῖ ἀντικειμενικὲς σχέσεις, ποὺ συχνὰ μέσα στὴ φυσικὴ τάξη τῶν πραγμάτων δὲν πραγματοποιοῦνται, γιὰ τὸ δὲν συντρέχουν οἱ εἰδικὲς συνθῆκες, κάτω ἀπ' τὶς ὁποῖες οἱ ἀντικειμενικὲς αὐτὲς σχέσεις θάσαν δυνατὲς. Τὶς συνθῆκες αὐτὲς τὶς δημιουργεῖ ἡ πράξη μὲ κατάλληλους συνδυασμούς. Ἔτσι π. χ. οἱ ἀντικειμενικὲς σχέσεις, ὅπως τὶς βρίσκουμε συνδυασμένες στὸ τηλέφωνο, στὸ ραδιόφωνο, στὸν ἠλεκτρικὸ κινητῆρα, ἢ ἀκόμη καὶ στὸν τροχὸ καὶ στὸ τρύπανο πραγματοποιοῦνται μέσα στους γενικοὺς ὅρους τῆς ἀντικειμενικῆς περιοχῆς. Ἀπ' τὴν ἀποψιν ὅμως συνδυασμῶν εἶναι καθαρὰ δημιουργήματα τῆς πράξης, ποὺ ἐπιτρέπουν συνάμα τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἀκτῖνας τῆς ἀνθρώπινης δράσης. Τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι, ἐνῶ βέβαια ἡ

δυνατότητα τῆς πράξης περιορίζεται ἀπὸ τὶς δυνατότητες τῆς ἀντικειμενικῆς περιοχῆς—ἀπ' τοὺς ὅρους τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, τοὺς φυσικοὺς νόμους κ. ο. κ.—ἀντιθέτως πάλι ἡ γνώση τῆς ἀντικειμενικῆς περιοχῆς αὐξάνει τὶς δυνατότητες τῆς πράξης. Ἡ γνώση αὕτη μπορεῖ νᾶναι καὶ ἐπιπόλαιη καὶ νὰ περιορίζεται στὴν ἀπλῆ γνώση ὅτι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο μπορεῖ νὰ γίνη. Στὴ πράξη φθάνει συνήθως ἡ γνώση τοῦ «ὅτι»—τοῦ ὅτι κάτι μπορεῖ νὰ γίνη—καὶ περιτετεύει συχνὰ ἢ ἐπίγνωση τοῦ «διότι»—τοῦ γιατί μπορεῖ νὰ γίνη—καὶ περιτετεύει συχνὰ ἢ ἐπίγνωση τοῦ «διότι»—τοῦ γιατί μπορεῖ νὰ γίνη κάτι. Ἔτσι π. χ. κι' ἓνα παιδί, παρ' ὅλο ὅτι ἀγνοεῖ τὸ μηχανισμό μιᾶς κλειδαριῆς, καταφέρνει μὲ μιὰ ἀπλῆ στροφή τοῦ κλειδιοῦ ν' ἀνοίξῃ μιὰ πόρτα. Ἀλλὰ καὶ οἱ περισσότερες κινήσεις τῶν μελῶν τοῦ σώματός μας στηρίζονται σὲ κάποια πείρα ποὺ ἀποκτήσαμε γιὰ τὴ δυνατότητα τῶν κινήσεων αὐτῶν. Οὐσιαστικὰ μάλιστα γνωρίζουμε τοῦτο μόνον ἀπὸ τῆς ὑποκειμενικῆς πλευρῆς γιὰ τὴν πράξη ὅτι «τὸ σῶμα μου μπορεῖ νὰ πράξῃ κάτι, ὅταν θέλῃ».

Αὐτὸ ὅμως σημαίνει ὅτι οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸν ὅλο ψυχοφυσιολογικὸ μηχανισμό τῆς πράξης εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένες.¹⁾ Παρ' ὅλη αὕτη τὴν περιορισμένη γνώση γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς προϋποθέσεις τῆς πράξης καὶ τὴν αἰτιώδη ἀκολουθία ποὺ δημιουργεῖ πρὸς τὰ ἔξω, φθάνει συνήθως ἡ ἀπλῆ πείρα τοῦ «ὅτι», γιὰ νὰ ἐνεργοῦμε ἀξιόλογα πράγματα στὴν καθημερινή μας ζωὴ. Παραμένουμε μάλιστα στὸ στάδιο τῆς ἡμιαγνοίας ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὶς πράξεις μας, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὶς περισσότερες γνώσεις μας. Στὴν αἰτιώδη ἀκολουθία τῶν γεγονότων α-β-γ-δ-ε μποροῦν τὰ μεσάζοντα τμήματα β-γ-δ νὰ ἀγνοοῦνται ὀλοκληρωτικά. Τοῦτο ὅμως δὲν ἐμποδίζει τὸν πρακτικὸ νοῦ νὰ θεωρῇ τὸ α αἰτία τοῦ ε, ἂν καὶ πραγματικὰ τὸ ε προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ α μόνον μὲ τρόπο ἔμμεσον. Τὰ λογικὰ σχήματα δηλ. τὰ ὅποια χρησιμοποιεῖ ἡ πράξη, εἶναι κατὰ κανόνα πολὺ ἀπλοποιημένα. Ὅταν πράττουμε δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ξέρουμε ὀλοκληρῶς τὴν αἰτιώδη ἀλληλουχία τῶν γεγονότων, ἀλλ' ὠρισμένα τῆς στάδια, πρὸ παντός δὲ τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελικόν, τὸ ὅποιο εἶναι καὶ τὸ ἐλατήριον τῆς πράξης.

Μὲ μιὰ πρὸ συγκεκριμένη διατύπωση μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι :

1) H. Driesch, Grundprobleme der Psychologie.

χάριν τῶν αἰτιολογικῶν γνώσεων μὲ τὴν πράξη δημιουργοῦνται σχέσεις αἰτιώδεις, στίς ὁποῖες περιλαμβάνεται καὶ ἡ γνώση ὅτι τὸ σῶμα μου μπορεῖ νὰ πράξη κάτι, ὅταν τὸ θέλω. Ἡ γνώση ὅτι τὸ α εἶναι κάτω ἀπὸ ὠρισμένες συνθήκες αἰτία τοῦ β, ἐπιτρέπει τὴν χρησιμοποίηση τοῦ α ὡς μέσου γιὰ τὴν ἐπίτευξίν τοῦ β. Ἡ γνώση γιὰ τὴν σχέση αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος μεταβάλλεται στὴν πράξη σὲ γνώση τοῦ μέσου γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ σκοποῦ. Ὁ τελευταῖος εἶναι ἡ εἰδικὴ μορφή, ποὺ παίρνει ἡ γνώση στὴν πράξη. Αὐτὸ λέγεται ὄχι μόνον γιὰτὶ γνωρίζουμε τὸ σκοπὸ, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ σκοπὸς περιλαμβάνει ἓναν λογικὸν καὶ νοηματικὸν πυρῆνα.

Στὴν παρατήρηση ὅτι στίς ἀσυνείδητες καὶ ἐνστικτώδεις πράξεις ἡ γνώση αὐτὴ ἀπουσιάζει, ἀπαντοῦμε ὅτι 1) ὅλες οἱ ἐνστικτώδεις πράξεις δὲν εἶναι καὶ ἀσυνείδητες, καθὼς ἐπίσης καὶ ὅτι ὅλες οἱ ἀσυνείδητες πράξεις δὲν εἶναι καὶ ἐνστικτώδεις καὶ 2) ὅτι κατὰ τὴν ὁμολογίαν τῶν πρὸ διακεκριμένων βιολόγων καὶ ψυχολόγων ἡ μὲν ἀσυνείδητη ἐνστικτώδης πράξη διέπεται ἀπὸ κάποια «ὑποσυνείδητη» γνώση, ὁ δὲ αὐτοματισμὸς, ποὺ παρουσιάζουν οἱ ἀσυνείδητες πράξεις, ὀφείλεται σὲ κάποια προηγούμενη ἐκμάθηση. Κατὰ τὴν γνώμη μάλιστα τοῦ Bergson ἡ γνώση ποὺ παρέχει ἡ intelligence περιορίζεται μονάχα στίς γνώσεις γιὰ τὶς σχέσεις ποὺ διέπουν τὰ πράγματα, ἐνῶ ἡ γνώση τοῦ ἐνστικτοῦ φθάνει καὶ ὡς τὴν γνώση αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν πραγμάτων. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ γνώση δὲν περιορίζεται μόνον στὴ συνειδητὴ τῆς μορφή, ἀλλὰ ἔχει τὶς ρίζες τῆς μέσα σ' αὐτὴ τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων. Ἐπειδὴ ὅμως ἐδῶ δὲν ἀσχολούμαστε μὲ τὴν μεταφυσικὴν τῆς γνώσης, εἶναι ἀρκετό, ἂν ποῦμε, ὅτι συνειδητὰ ἢ ἀσυνείδητα ἡ γνώση συνοδεύει μὲ κάποιον τρόπο καθεὶν πράξης, εἰδικώτερα δὲ ὅτι τὸ ὅλο ἐκεῖνο σκοπῶν καὶ μέσων εἶναι ἡ εἰδικὴ μορφή ποὺ προσλαμβάνει ἡ γνώση κατὰ τὴν πράξιν.

Ἡ διάκριση γνώσης καὶ σκοποῦ προϋποθέτει μιὰν εὐρύτερη φαινομενολογικὴ ἀνάλυση, ἡ ὁποία θὰ μᾶς ἀπεμάκρυνε πολὺ ἀπ' τὸ θέμα μας. Γι' αὐτὸ οἱ παρατηρήσεις μας συνοψίζονται μόνον σ' ὀλίγες γραμμάς: ὅταν ἡ γνώση ἔχει στατικὴν μορφή, ἔχει δηλ. τὴν μορφή τοῦ γνωρίζειν, ἐπίστασθαι, savoir, wissen τότε τὰ στοιχεῖα ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν εἶναι ἰσοδυναμικά. Ὅταν πάλιν ἡ γνώση ἔχη ἐνεργητικὴν μορφή,

τῆ μορφῆ τοῦ γιννώσκειν, *connaître*, *erkennen*, τότε τὸ ἐνδιαφέρον στρέφεται πρὸς τὴν αἰτία (δεδομένου ἀποτελέσματος ζητεῖται ἡ αἰτία) ἢ γενικώτερα : πρὸς τὴ λογικὴ ἀρχή. Τὴν ἀντίστροφη διαφορὰ δυναμικοῦ παρουσιάζουν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ στὴν πράξη, ἢ κατὰ τὸ σταδίου τῆς προμελέτης : ὁ τόνος βρίσκεται πῶς στὸ ἀποτέλεσμα, ὅλα δὲ τ' ἄλλα στοιχεῖα τείνουν πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ ποὺ βαρύνει, καὶ φέρει τὸν τόνο τοῦ «ἰδέ» (γιὰ ἕναν τεθέντα σκοπὸ ζητεῖται τὸ μέσο). Ἔτσι στὴ πράξη ξεπέφτει ἡ αἰτία ἀπ' τὸ ἕψος μιᾶς λογικῆς ἀρχῆς σ' ἀπλὸ μέσο, τὸ δὲ ἀποτέλεσμα ποὺ κατέχει τὴν ἐστία τῆς προσοχῆς, μεταβάλλεται σὲ ψυχολογικὴ αἰτία, ποὺ, σὰν τέτοια, λέγεται παρόρμησις.

Ἐπειτα ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτές, ὡς ἐξετάσαμε τὴν πράξη ἀπ' τὴν ἀποψη τῆς σκοπιμότητος, γιὰ νὰ προχωρήσουμε κατόπιν στὴν ἀνάλυση τῶν σταδίων ποὺ προηγούνται τῆς τέλεσής της.

Η ΣΚΟΠΙΜΗ ΠΡΑΞΗ, Η ΜΗ-ΠΡΑΞΗ ΚΑΙ Η ΑΠΡΑΞΙΑ

Σκόπιμη ἢ ἀσκοπη δὲν λέγεται ἡ πράξη ἀναφορικὰ πρὸς τὸ σκοπὸ, ἀλλὰ συνήθως μόνον ὡς πρὸς τὰ μέσα ποὺ ὀδηγοῦν σ' αὐτόν. Γιατὶ κάθε ἐνέργημα γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ χαρακτηρίζεται πράξη, πρέπει νὰ παρουσιάξῃ ἕνα σκοπὸ. Ἢ ἐπιδίωξή του ὅμως μπορεῖ ν' ἀποβῆ ἐπιτυχῆς ἢ ἀνεπιτυχῆς, κ' αὐτὸ ἐξαρτᾶται συνήθως ἀπ' τὴν ὀρθὴν εἴτε ἐσφαλμένη ἐκλογὴ τῶν μέσων.

Μπορεῖ ὅμως νὰ θεωρηθῆ ἀστοχη μιὰ πράξη καὶ ἐξ αἰτίας τοῦ σκοποῦ, ὅταν δηλ. πλανώμεθα ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ σκοποῦ. Ἔτσι πλανᾶται καὶ ὁ μωρός, ὅταν ζητῆ νὰ πιᾶσῃ μ' ἕνα δίχτυ τὸ φῖσμα τοῦ φεγγαριοῦ, ποὺ ἀντικατοπτρίζεται στὴ θάλασσα, ἐκλαμβάνοντάς το γιὰ ἕνα κεφάλι τυρῆ. Οἱ προσπαθειές του αὐτὲς οὐσιαστικῶς δὲν στεροῦνται σκοποῦ καὶ τὰ ἐκλεγόμενα μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξή του θᾶσαν μάλιστα ὀρθά, ἂν τὰ χρησιμοποιοῦσε γιὰ νὰ φερῆ ἕνα κεφάλι τυρῆ, ποὺ θὰ τοῦ εἶχε πέσει πραγματικὰ στὴ θάλασσα. Ἀνίλογη εἶναι ἡ πλάνη τοῦ νὰ ζητήσῃ κανεὶς νὰ πραγματοποιήσῃ μιὰ διασταύρωση μεταξὺ συκιᾶς καὶ ἀμυγδαλιᾶς. Στὴν περίπτωσι αὐτῇ ὄχι μόνον ἀστοχὰ εἶναι ὅλα τὰ χρησιμοποιούμενα μέσα, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ σκοπὸς ἔχει τεθεῖ κακῶς.

Στὶς περιπτώσεις ποὺ ἀναφέραμε ἡ πλάνη ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ ἔγ-

κεῖται εἴτε στὴν ἐσφαλμένη ἐρμηνεία καὶ ἀντίληψη τῶν αἰσθητῶν δεδομένων εἴτε στὴν παρανόηση τῶν αἰτιωδῶν σχέσεων ποὺ ὑπάρχουν ἢ μποροῦν νὰ ὑπάρξουν μεταξὺ τῶν δεδομένων αὐτῶν. Καὶ τοῦτο, εἴτε ἐξ αἰτίας κἀποιας ψευδαίσθησις, εἴτε ἐξ αἰτίας κἀποιας ἀνικανότητος τοῦ μυαλοῦ, ποὺ συμβαίνει νὰ μὴν ἔχει ἐξασκηθῆ, ἢ καὶ νὰ εἶναι ἀπ' τὴ φύση του ἀδύνατο κτλ.

Ἐξετάζοντας πᾶς τίς δυνατότητες τῆς ὀρθῆς καὶ ἐσφαλμένης πράξης, ὀρθῆς καὶ ἐσφαλμένης τόσο ὡς πρὸς τὰ μέσα, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ (τὴ θέση τοῦ σκοποῦ) βρίσκουμε τίς ἀκόλουθες τέσσαρες περιπτώσεις:

1) Ἡ θέση τοῦ ὀρθοῦ σκοποῦ καὶ ἡ ἐκλογή τῶν ὀρθῶν μέσων γιὰ τὴν ἐπίτευξί του ὀδηγοῦν στὴν ὀρθὴ πράξη, ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς σκόπιμη.

2) Ἡ θέση ὀρθοῦ σκοποῦ, ποὺ συνδυάζεται ὅμως μ' ἐκλογή ἀπὸ μέσα ἀκατάλληλα, ὀδηγεῖ στὴν ἐσφαλμένη πράξη ποὺ πρέπει νὰ χαρακτηρίζεται ἄστοχη ὡς πρὸς τὰ μέσα.

3) Ἡ θέση τοῦ πλανημένου σκοποῦ, ποὺ ἐπιδιώκεται σὰν νᾶταν ὀρθὸς μὲ μέσα ποὺ θᾶσαν ὀρθὰ, ἂν δὲν ἐπλανώμεθα ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ ὀδηγεῖ σ' ἐσφαλμένη πράξη, ποὺ πρέπει νὰ χαρακτηρίζεται ἄστοχη ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ.

4) Ἡ θέση πλανημένου σκοποῦ, ποὺ ἐπιδιώκεται μάλιστα μὲ μέσα ἄστοχα, ποὺ θᾶμεναν τέτοια, ἔστω καὶ ἂν δὲν πλανώμεθα ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ, ὀδηγεῖ σὲ πράξη ἀνόητη σ' ὅλη τῆς τὴν ἔκταση, ποὺ πρέπει νὰ χαρακτηρίζεται ἄστοχη ὡς πρὸς τὰ μέσα καὶ τὸν σκοπὸν.

Σύμφωνα μὲ τίς δυνατότητες αὐτὲς ἔχουμε μόνον μιὰ περίπτωσι, ὅπου μιὰ πράξη μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῆ σκόπιμη, τρεῖς δὲ ὅπου ἀποβαίνει ἄστοχη: 1) ἄστοχη ὡς πρὸς τὰ μέσα 2) ἄστοχη ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ σκοποῦ καὶ 3) ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ σκοποῦ καὶ τὴν ἐκλογή τῶν μέσων. Κάτω ἀπ' τὴν πρώτη περίπτωσι τῶν πλανημένων πράξεων μποροῦν νὰ καταταχθοῦν οἱ περισσότερες πλάνες τῆς πρακτικῆς ζωῆς, γιὰτὶ εἶναι συνηθέστερο, καθὼς προείπαμε, νὰ πλανᾶται κανεὶς ὡς πρὸς τὴν ἐκλογή τῶν μέσων παρὰ ὡς πρὸς τὴν ὀρθὴ θέσι τῶν σκοπῶν. Γιαυτὸ πολλὲς πράξεις ποὺ φαίνονται ἄστοχες ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν, ἀποδείχνονται ἐκ τῶν ὑστέρων ἄστοχες ὡς πρὸς τὰ μέσα. Ἔτσι

οἱ ἀλχημιστῆς δὲν ἐπλανῶντο σχετικὰ μὲ τὸ σκοπὸ ποὺ ἔθεταν, ἀλλὰ μόνον σχετικὰ μὲ τὰ μέσα, ποὺ ἐφάρμοζαν καὶ τὶς θεωρίες ποὺ τὰ ἐστήριζαν.

Ἡ πλάνη δηλ. σχετικὰ μὲ τὰ μέσα δὲν συνεπάγεται κατ' ἀνάγκην καὶ τὴν πλάνη σχετικὰ μὲ τὸ σκοπὸ. Ἡ πράξη ὅμως εἶναι ἄστοχη, γιατί ἐκεῖνος ποὺ τὴν ἐκτελεῖ δὲν βρίσκει τὸ στόχο. Ὅμοια καὶ ἡ πλάνη ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ δὲν συνεπάγεται πάντοτε τὴν πλάνη ὡς πρὸς τὰ μέσα. Γιατί μπορεί βέβαια κανεὶς, μέσα στὸ σκοτάδι νὰ σκοτώσῃ τὸν πατέρα του, πιστεύοντας ὅτι θανατώνει ἕναν ληστὴ καὶ νὰ ἀπατηθῆ ἔτσι ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ, χωρὶς γι' αὐτὸ ὁ ὅλος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἐξετελέσθηκε ἡ πράξη νὰ ὑπῆρξεν ἄστοχος ἢ ἀμελέτητος. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ πλάνη ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ συνεπάγεται καὶ τὴν πλάνη ὡς πρὸς τὰ μέσα, ὅταν αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ σκοπὸς εἶναι παράλογος ἢ περιέχῃ ἀντιφάσεις ἢ ἀντίκειται στοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ εἶναι ἐπομένως ἀνέφικτος. Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, πλανώμενοι ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ, πλανώμεθα ἀναγκαστικὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ μέσα.

Οἱ πλᾶνες ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ δὲν συνίστανται παρ' ὄλ' αὐτὰ μόνον στὸ ἀδύνατο τῆς πραγματοποίησής του, ἢ μόνον στὴ χονδροειδῆ παρερμηνεία τῶν δεδομένων τῆς αἴσθησης. Ὁ στόχος, ὁ ἀντικειμενικὸς μπορεί νὰ ἐπιτευχθῆ καὶ ὅμως νὰ μὴν ἀνταποκρίνεται στὶς προσδοκίαι μας. Πόσοι πόθοι καὶ ἐλπίδες, πόσοι κόποι ποὺ καταβάλαμε καὶ πόνοι ποὺ ὑποφέραμε, δὲν ἀποδεικνύονται μετὰ τὴν πραγματοποίησιν σὰν λάθη καὶ σφάλματα φοβερά, ποὺ ἀργὰ πιά καταλαβαίνουμε ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ εἶχαμε διαπράξει! Ἡ πλάνη τότε δὲν πρέπει ν' ἀναζητηθῆ στὴν ἐσφαλμένη ἐκλογὴ τῶν μέσων, ἀλλὰ σ' αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν σκοπὸ. Αὐτὸς φαίνεται συχνὰ στὸ στάδιο τῆς προσδοκίας κάτι ἄλλο ἀπὸ κεῖνο, ποὺ τελικὰ ἀποδείχεται ὅτι εἶναι. Ἡ ὅλη ὅμως πράξη κατευθύνθηκε καὶ ἐξελίχθη κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδρασιν τῆς διανοητικῆς αὐτῆς ψευδαἰσθήσεως, ὅπως θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς πλάνης.

Τέλος ἡ τρίτη περίπτωσιν τῶν πλανημένων πράξεων περιλαμβάνει πολλὰ ἀπ' τὶς πράξεις τῶν παιδιῶν καὶ τῶν μωρῶν ἢ τῶν παραφρονοῶν, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὅλες οἱ πράξεις τούτων περιλαμβάνουν τὴ διπλῆ αὐτῇ πλάνη ὡς πρὸς τὰ μέσα καὶ τὸ σκοπὸ, ἢ ὅτι σὲ

τέτοιες πλῆνες δὲν μπορεῖ νὰ πέσουν καὶ πολλὰ ὁμαλὰ ἄτομα. Ἐὰν ἡ ἀδύνατη διασταύρωση μεταξὺ ἀμυγδαλιᾶς καὶ συκιᾶς ἐπιδιωχθῆ μετὰ τὰ συνηθισμένα μέσα, ποὺ ἐπιτρέπουν τῇ διασταύρωσιν μεταξὺ συγγενικῶν ποικιλιῶν, ἐνεργοῦμε κάπως σκόπιμα, βασιζόμενοι σὲ μιὰ μέθοδο ἢ ὁποῖα σ' ὀριοθέτες περιπτώσεις εἶναι ἀποτελεσματική. Στὴν περίπτωση αὐτῇ μεταχειριζόμεθα μέσα, ποὺ θᾶσαν ὀρθιά, ἂν δὲν πλανώμεθα ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ. Ὅταν ὅμως πλανώμεθα καὶ ὡς πρὸς αὐτὸν καὶ συγχρόνως μεταχειριζόμεθα μέσα ποὺ δὲν θᾶσαν ὀρθιά, ἔστω κα' ἂν ὁ σκοπὸς ἦτο ὀρθίος, τότε προκύπτουν πράξεις, ποὺ εἶναι σ' ὅλη τὴν ἔκτασιν ἀνόητες καὶ δὲν καταλήγουν σὲ κανένα πρακτικὸ ἀποτέλεσμα ἢ μᾶλλον καταλήγουν σ' ἀποτέλεσμα διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἐπιδιωκόμενον.

Αἰνῶντας κατὰ μέρος ἀπὸ πόσες διαφορετικὲς ἀπόψεις μπορεῖ νὰ κριθῆ ἡ σκοπιμότητα τῆς πράξης, θεωροῦμε αὐτονόητο ὅτι κατὰ τὸ διάστημα μιᾶς ὀρθῆς πράξης μποροῦμε πρὸς στιγμὴν ν' ἀπατηθοῦμε ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐκλογὴ τῶν προσφορότερων μέσων, ὅτι μποροῦμε νὰ ἐπανορθώσουμε ἓνα τυχαῖο σφάλμα μας, καθὼς καὶ ὅτι μιὰ σκόπιμη πράξις μπορεῖ νὰ εἶναι περισσότερο ἢ λιγώτερο σκόπιμη, ἀναλόγως μὲ τὴν περισσότερο ἢ λιγώτερο ἐπιτυχῆ ἐκλογὴ τῶν μέσων. Τὰ ἴδια μποροῦμε νὰ ἐπαναλάβουμε καὶ σχετικὰ μὲ τὶς 3 περιπτώσεις τῶν ἀστόχων πράξεων: μπορεῖ ἡ πλάνη ὡς πρὸς τὸν σκοπὸ ἢ τὰ μέσα νὰ διαλυθῆ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς πράξης, καὶ καθὼς προσεγγίζεται ἡ πραγματοποίηση τοῦ σκοποῦ μπορεῖ νὰ ἐπιδιώξουμε κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀρχικὰ ἐπιζητούμενο ἢ καὶ νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὴν πραγματοποίησίν του.

Αὕτη ἀκριβῶς ἡ παραίτηση ἀπὸ τὸ ἀρχικὰ ἐπιζητούμενο μᾶς ὀδηγεῖ σὲ μιὰ ἄλλη κατηγορία πράξεων ποὺ τὶς ὀνομάζουμε μὴ - πράξεις. Μὲ τὸν ὅρον αὐτὸν δὲν ἐννοοῦμε τὴν ἀδυναμία τοῦ πράττειν ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ αἷτια ἐσωτερικὰ (ἐλλείψιν ζωτικότητος, ἀβουλία, ἀσθένεια) ἢ ποὺ ὀφείλεται σὲ ἐξωτερικοὺς περιορισμοὺς. Τὰ αἷτια τῆς μὴ - πράξης δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ περισσότερο ἀπὸ τὰ αἷτια, ποὺ μᾶς κινοῦν στὴν πράξιν (ζωτικότητα, ἐξωτερικὴ βία κτλ.). Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἐξετάζουμε ἀπὸ τυπικῆς πλευρᾶς τὶς πράξεις καὶ ἀδιαφοροῦμε γιὰ τὶς ψυχολογικὲς καὶ βιολογικὲς ἀπόψεις τοῦ θέματός μας.

Ἡ ὁμοιότητα τῆς μεθόδου μας μὲ τὴ λογικὴ μᾶς παρακινεῖ, γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦμε καλύτερα τί ἐννοοῦμε μὲ τὸν ὄρο «μὴ - πράξις», νὰ τὴν παρομοιάσουμε μὲ τὸ λογικὸν ὄρον «ἀρνητικὴ κρίσις». Ὅπως ἡ ἀρνητικὴ κρίσις εἶναι κρίσις, ἔτσι καὶ ἡ μὴ - πράξις δὲν ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν ἀπραξία. Κρινόμενη βέβαια ὡς πρὸς τ' ἀποτελέσματα φαίνεται ἡ μὴ - πράξις ὅτι δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀπραξία. Διαφορὰ ὅμως ὑπάρχει. Ἐνῶ δηλ. ὅταν ἀπρακτοῦμε δὲν πράττουμε, ἀναστέλλουμε μὴ πρᾶττοντας μιὰ πράξις ἢ ἀφίνομε σκοπίμως νὰ ἐξελιχθῇ μιὰ αἰτιώδης ἀκολουθία, χωρὶς νὰ ἐπέμβουμε ἢ νὰ παρεμποδίσουμε τὸ ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα. Ὅμοια διαφέρει ἡ ἀπραξία ἀπὸ τὴ μὴ - πράξις καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὰ κίνητρα καὶ τοὺς ἐπιδιωκόμενους σκοπούς. Ἐλάχιστα εἶναι τὰ κίνητρα καὶ οἱ σκοποὶ τῆς ἀπραξίας, ἐνῶ ἡ μὴ - πράξις μπορεῖ νὰ πηγᾶσῃ ἀπὸ ἄπειρα κίνητρα καὶ ν' ἀποβλέπῃ στοὺς πᾶσι ποικίλους ἀντικειμενικοὺς σκοπούς.

Ἐξετάζοντας πᾶσι τὴ μὴ - πράξις ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς σκοπιμότητός της μπορεῖ νὰ διακρίνουμε δυὸ βασικοὺς σκοπούς, στοὺς ὁποίους ἀποβλέπει: 1) στὴ μὴ ἐπέμβαση σὲ μιὰ ἐξέλιξη γεγονότων καὶ 2) στὴν ἀναστολὴ μιᾶς πράξεως.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ἀποτελεσμάτων ἡ πρώτη περίπτωση δὲν διακρίνεται ἀπὸ τὴ σκόπιμη ἐπέμβαση, μὲ τὴ διαφορὰ μόνον ὅτι ἀντὶ νὰ ἐνεργοῦμε οἱ ἴδιοι γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς σκοποῦ, ἀφίνομε τὰ γεγονότα νὰ ἐξελιχθοῦν μόνον αὐτὰ. Ἡ μορφή λοιπὸν αὐτὴ τῆς μὴ - πράξεως ἐξομοιώνεται πρὸς τὴς οὐσιαστικὰς πράξεις. Ὅταν ἀφίνομε κάτι νὰ γίνῃ, ἐνῶ εἶναι στὸ χέρι μας νὰ τὸ ἐμποδίσουμε νὰ γίνῃ, ἡ πρόθεσις καὶ ὁ σκοπὸς μας εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο, ποὺ μέλλει καὶ ἀφίνομε νὰ γίνῃ. Ἡ ἐξομοίωσις αὐτὴ τῆς μορφῆς τῆς μὴ - πράξεως πρὸς τὴν οὐσιαστικὴν δράσις, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κρίνομε τὴ σκοπιμότητα τῆς πρώτης μὲ τὰ ἴδια κριτήρια, ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὴ δεύτηρη.

Ἀντιθέτως, ἡ μὴ - πράξις, ὡς πράξις ἀναστολῆς, παρουσιάζει περιπτώσεις, σχετιζόμενες βέβαια πρὸς τὴς περιπτώσεις τῆς οὐσιαστικῆς πράξεως, ἀλλὰ καὶ διακρινόμενες ἀπ' αὐτές.

Ἡ μὴ - πράξις, ὡς σκόπιμη ἀναστολὴ μιᾶς πράξεως, ὀφείλεται βασικά: 1) ἢ στὴ διάγνωσις ὅτι τὰ μέσα ποὺ διαλέξαμε δὲν ὀδηγοῦν στὸ σκοπὸ ποὺ ἐθέσαμε, ἢ 2) ὅτι ὁ σκοπὸς ποὺ ἐθέσαμε εἶναι ἐσφαλ-

μένος ἢ ἀνέφικτος καὶ β) σὲ μιὰ ἀνάλογη διάγνωση ποὺ σχετίζεται καὶ πρὸς τὰ μέσα καὶ πρὸς τὸ σκοπὸ. Ἡ διάγνωση αὕτη ὅμως μπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθὴ καὶ ἐσφαλμένη. Μπορεῖ δηλ. νὰ σφάλουμε καὶ ὅταν νομίζουμε ὅτι σφάλουμε ἢ καὶ ὅταν νομίζουμε ὅτι δὲν σφάλουμε. Ἔτσι λοιπὸν ἀντιστοιχοῦν στὶς β περιπτώσεις μιᾶς ὀρθῆς διάγνωσης τῶν πραγμάτων ἄλλες β περιπτώσεις ὅπου ἡ μὴ - πράξη καταντᾷ ἐστόχη.

Ἀπ' τὴν ἀποψη τῶν δυνατοτήτων αὐτῶν ἔχουμε λοιπὸν μία μόνη περίπτωση ὀρθῆς πράξης καὶ τρεῖς περιπτώσεις εὐστόχων μὴ - πράξεων, αἵτις ὅποτες ἀντιστοιχοῦν οἱ τρεῖς περιπτώσεις τῶν ἀστόχων πράξεων. Τέλος ἔχουμε καὶ τρεῖς περιπτώσεις ἀστόχων μὴ - πράξεων.

Οἱ εὐστοχες μὴ-πράξεις ὀφείλουν τὴν εὐστοχίαν τους στὴν ἀναστολὴ τῶν β περιπτώσεων ἀστόχων πράξεων. Γι' αὐτὸ ἡ ὀρθότητά τῆς μὴ-πράξης εἶναι περιορισμένης ἀξίας. Ἡ μὴ-πράξη π.χ., ἡ ὁποία ὀφείλεται στὴν ὀρθὴ διάγνωση ὅτι τὰ μέσα ποὺ διαλέξαμε δὲν εἶναι τὰ ἀριμόζοντα, εἶναι εὐστοχὴ μόνον ὡς πρὸς τὴν ἀπόρριψη αὐτῶν τῶν μέσων. Ἡ ἀπόρριψη ὅμως ὁρισμένων μέσων δὲν σημαίνει ἀκόμη τὴν εὕρεση καταλληλοτέρων. Ἡ διάγνωση μιᾶς πλάνης δὲν μᾶς ἀποκαλύπτει πάντοτε καὶ τὴν ἀλήθειαν. Μπορεῖ νὰ ξέρουμε ὅτι κάτι δὲν εἶναι σωστὸ χωρὶς νὰ ξέρουμε γιατί ἢ πῶς θάταν τὸ πῶς σωστό. Ἰδιαιτέρως ὅμως ἡ β ε β α ι ὀ τ η τ α ὅτι ὁρισμένα μέσα δὲν ὀδηγοῦν πρὸς σκοπὸ, μπορεῖ νὰ συνδέεται μὲ μιὰ βαθειὰ ἀμφιβολία ἀκριβῶς γιὰ τὸ πρακτέο. Ὁμοίαν ἡ γνώση τοῦ τί πρέπει ν' ἀποφεύγουμε δὲν μᾶς ὀφελεῖ πάντοτε ἀπὸ νὰ γνωρίζουμε τί πρέπει νὰ προτιμᾶμε. Ὁπως δηλ. ἡ ἀξία τῆς ἀρνητικῆς κρίσης συνίσταται ἀπὸ ὅτι ἀναστέλλει μιὰ πλανημένη κρίση, ἢ ὑποδεικνύει τὸν κίνδυνον μιᾶς πλάνης στὴν ὁποίαν εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ πέσουμε, ἔτσι καὶ ἡ μὴ πράξη, ἐφόσον ἀναστέλλει μιὰ πράξη, εἶναι ὀρθὴ μόνον σχετικὰ μὲ τὴν ἀνασταλεῖσα πλανημένη πράξη ὄχι ὅμως καὶ σχετικὰ μὲ μιὰν ἄλλη πράξη, ποὺ ἢ ἀποτελοῦσε τὴν ὀρθὴν πραγματοποίησιν τοῦ τεθέντος σκοποῦ.

Ὁπως ἡ μὴ-πράξη εἶναι μιὰ μορφή πράξης, ἔτσι καὶ ἡ ἀπραξία εἶναι ἓνα κρᾶμα ἀπὸ πράξη καὶ μὴ-πράξη.

Καὶ ἡ ἀπραξία ἔχει πολλὰς μορφάς. Ἐμεῖς διακρίνουμε βασικὰ

τρεις. Ὑπάρχει ἡ ἀπραξία πὺ συνδέεται μ' ἕναν ὠρισμένο σκοπὸ καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία προηγεῖται μία ὠρισμένη ἀπόφαση. Ἐπειτα ὑπάρχει ἡ ἀπραξία, ὅπου ἐνῶ αἰσθανόμεθα τὴν ἀνάγκη νὰ δράσουμε, ἀδρανοῦμε. Τέλος ὑπάρχει ἡ ἀπραξία πὺ οὔτε συνδέεται μὲ κανέναν σκοπὸ οὔτε περιλαμβάνει κανένα κίνητρο: ἀπρακτοῦμε γιὰτὶ δὲν ἔχομε τί νὰ κάνομε ἢ γιὰτὶ καμμιά σκέψη καὶ καμμιά κίνηση δὲν ταράζει τὸ πνεῦμα ἢ τὴν ψυχὴ μας.

Ἡ ἀπραξία τῆς πρώτης μορφῆς μοιάζει μὲ τὴν πράξη. Ὅταν ἔχομε πέση καὶ κοιμηθοῦμε, ἡ φαινομενικὴ αὐτὴ ἀπραξία περιλαμβάνει ἕνα σαφῆ σκοπὸ, ξεκινάει ἀπὸ ὠρισμένο ἐλετήριον καὶ προϋποθέτει μιὰ ἀπόφαση.

Ἡ δεύτερη μορφή τῆς ἀπραξίας εἶναι μορφή πράξης ἐξασθενισμένης. Οἱ τρεῖς παράγοντες τῆς πράξης—γιὰ νὰ περιορισθοῦμε μόνον σ' αὐτοὺς—τὸ κίνητρο, ἡ ἐνέργεια καὶ ὁ σκοπὸς λειτουργοῦν ἀτελῶς. Ὁ σκοπὸς μπορεῖ νὰ εἶναι σαφῆς, ἀλλὰ νὰ μὴ διεγείρη τὴν ἐνέργεια. Ἡ πάλι τὸ κίνητρο καὶ ἡ ἐνέργεια μποροῦν νὰ ὑπάρχουν, ἀλλ' ὁ σκοπὸς νὰ μὴ συλλαμβάνεται σαφῶς ἢ νὰ συνδυάζεται μὲ κάποιαν ἀγνοία εἴτε δισταγμὸ γιὰ τὰ μέσα τῆς πραγματοποίησής του. Τέλος μπορεῖ ἡ ἀπραξία νὰ ὀφείλεται σ' ἔλλειψη ἀρκετῆς ἐνέργειας. Πολλές φορές θέλομε μὲν, ἀλλὰ δὲν ξέρομε εἰ θέλομε (ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ ἢ τὰ μέσα) ἢ θέλομε, ἀλλὰ δὲν ξέρομε καλὰ καλὰ γιὰτὶ (ἀσάφεια ὡς πρὸς τὸ κίνητρο, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ μᾶς κίνη διστακτικούς).

Ἡ ἀπραξία αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι ἕνα εἶδος πράξης ἀτελοῦς, πὺ ἐξ αἰτίας τῆς ἀτελείας τῆς προσεγγίζει στὴ μὴ-πράξη. Γι' αὐτὸ ἐὰν συγκρίνομε τὴν μὴ-πράξη μὲ τὴν ἀρνητικὴ κρίση, πρέπει τὴν ἀπραξία νὰ τὴν παρομοιάσομε μὲ τὴν ἀτελεῖ κρίση.

Τέλος ἡ ἀπραξία τῆς τρίτης μορφῆς εἶναι οὐσιαστικὴ ἀπραξία. Δὲν εἶναι οὔτε πράξη οὔτε μὴ-πράξη: κανένας σκοπὸς δὲν ὑπάρχει καὶ κανένα κίνητρο δὲν διεγείρει τὴν ἐνέργεια. Ἀδρανοῦμε, γιὰτὶ δὲν ἔχομε τί νὰ κάνομε ἢ γιὰτὶ δὲν ἔχομε διάθεση γιὰ τίποτε. Ἡ ἀπραξία πάλιν μπορεῖ νὰ συνδυάζεται μὲ μιὰ ἡδονή, τὴν ἡδονὴ τοῦ ἀπρακτεῖν, *dolce far niente*, ἢ τοῦναντίον νὰ ἔχη γιὰ ἐπακόλουθον μιὰ δυσφορία, ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγκης γιὰ τὴν ἀνάλωση τῆς περισσῆς ἐνέργειας, πὺ δὲν βρίσκει τὸν τρόπο τῆς ἀνάλωσής της: τὴ δυσφορία

τῆς ἀνίας. Ἡ τελευταία ὅμως δὲν εἶναι μόνον ἀποτέλεσμα τῆς ἀπραξίας, ἀλλὰ καὶ τῆς πράξης. Δὲν βαρύνεται κανεὶς μόνον, γιατί δὲν ἔχει τί νὰ κάμη, ἀλλὰ καὶ γιατί ἀκριβῶς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ κάμη κάτι : ἢ ἀνία τοῦ πράττειν καὶ ἢ ἀνία τοῦ ἀπρακτεῖν. Ὁμοία ἢ ἀνία μπορεῖ νὰ εἶναι αἰτία, καθὼς καὶ ἀποτέλεσμα τόσο τοῦ πράττειν ὅσο καὶ τοῦ ἀπρακτεῖν. Ὑπάρχουν δηλ. καὶ πράξεις, ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀνίας καὶ ἔχουν σκοπὸ τὸ σκόρπισμά της, τῆ διασκέδασή της. Στὸ βάθος μάλιστα τῶν περισσοτέρων διωσκεδάσεων κρύβεται ἢ ἀνία. Λίγοι εἶναι ποὺ διασκεδιάζουν μὲ τρόπο πηγαῖο : ἀπὸ χαρά. Οἱ περισσότεροι ἀναζητοῦν τὴ χαρὰ χωρὶς νὰ τὴν βρίσκουν πάντοτε. Μπορεῖ λοιπὸν καὶ πρῶτοντες ν' ἀπρακτοῦμε. Αὕτῃ μάλιστα εἶναι ἢ συνηθέστερη μορφή τῆς ἀπραξίας καὶ ἢ ἠθικῶς μᾶλλον ἐπιλήψιμη : πρῶτοντας νὰ μὴ πράττη κανεὶς, ὅσα θὰ ἄφειλε νὰ πράττη.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ

Ἡ πράξη στὴ γένεσή της.

Ἡ ἀπραξία καὶ ἢ ἀνία μᾶς διδίδσκουν μὲ τρόπο ἀρνητικὸ ποιῆς εἶναι αἱ ἐσωτερικὲς προϋποθέσεις τῆς πράξης. Ἐὰν ἢ ἔλλειψη ἐνεργείας εἶναι ἓνας ἀπ' τοὺς λόγους τῆς ἀπραξίας, κατ' ἀνάγκη ἢ ὑπαρξή της εἶναι μιὰ ἀπ' τὶς προϋποθέσεις της. Ἀλλά, καθὼς εἶδαμε, καὶ ἢ ἀπλή ἀνάλωση τῶν δυνάμεων δὲν ἀποτελεῖ πράξη. Σὰν τέτοια μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε μόνον τὴν κατευθυνόμενῃ ἐνέργεια πρὸς ἓναν ὀρισμένο σκοπὸ, ἢ τὴν ἐξ αἰτίας τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ἀναστολή τῆς ἐνεργείας αὐτῆς. Ἐπομένως, εἰάν ἢ ἔλλειψη ὀρισμένου σκοποῦ ἢ κινήτρου καταδικάζει τὴν ἐνέργεια σὲ ἀδράνεια, ἢ σὲ ἀσκοπη ἀνάλωση, κατ' ἀνάγκη ἢ ὑπαρξή σκοποῦ καὶ κινήτρου εἶναι ἀναγκαῖα προϋπόθεση γιὰ τὴν δυνατότητα τῆς πράξης.

Τὴν αἰτία καὶ παρακίνηση πρὸς δράση πρέπει νὰ ἐννοήσουμε ἐξαρτώμενες ἀπὸ τὴ διπλῆ φύση τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης. Ἡ μιὰ πηγὴ, ἀπ' τὴν ὁποῖαν ἀπορρέουν οἱ πράξεις, τόσον τοῦ ἀνθρώπου καθὼς καὶ γενικῶς ὅλων τῶν ζώων, εἶναι ἢ βιολογικὴ τῶν ὕψῃ, ἀπ' τὴν ὁποῖαν ἐξαρτῶνται τὸ εἶδος καὶ ἢ ποιότητα τῶν διαφόρων ὀρέξεων καὶ ἀναγκῶν τῶν. Ἡ ἄλλη, ἐμμεση ὅμως πηγὴ τῆς παρακί-

νησης πρὸς δράση, εἶναι ἡ νόηση κατὰ τὸ μέτρο ὅπου μπορεῖ νὰ ἐπιδράσῃ πάνω στὶς ὁρέξεις καὶ μὲ αὐτὲς νὰ διεγείρῃ τὴν ἀναγκαία γιὰ τὴν δράση ἐνέργεια. Ἡ νόηση δηλ. καθ'αυτὴ δὲν εἶναι πηγὴ δράσης, ὅπως μᾶς διδάσκει καὶ ἡ πείρα. Ἡ ἀνασταλτικὴ μάλιστα ἐπίδραση τοῦ νοητικοῦ πεδίου πάνω στὸ ὁρεκτικόν, ἔχει συχνὰ γιὰ ἀποτέλεσμα τὴν ἀβουλία. Ὅπως δὲν εἶναι καὶ ἡ νόηση σημαντικὸς παράγοντας γιὰ τὴν διέγερση τῆς δράσης. Οἱ ὁρέξεις πάλι καὶ ἡ νόηση ξυπνοῦν εἴτε μὲ κάποιον αὐτόματον τρόπο, ἀπὸ τὴν πίεση δηλ. τῶν ἀναγκῶν, εἴτε ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ τοῦ ὑποκειμένου πρὸς τὰ ὁρεγόμενα πράγματα τοῦ περιβάλλοντός του. Ὅχι μόνον οἱ ὁρέξεις ὠθοῦν στὴν ἀναζήτησιν τοῦ ὁρεγομένου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ ὁρεγομένου διεγείρει ἀντιστοιχῶς τὶς ὁρέξεις. Μεταξὺ ὁρέξης καὶ ὁρεγομένου ὑπάρχει λοιπὸν μιὰ ἀντιστοιχία. Δὲν ὑπάρχει δηλ. ὁρέξη χωρὶς ἀντικείμενο (περιεχόμενο), ὅπως καὶ γιὰ νὰ γίνῃ ἕνα ἀντικείμενο ὁρεκτὸ πρέπει νὰ προὔπαρξη ἡ ἐπιθυμία του. Ἀπὸ τὸ βαθμὸν λοιπὸν ὅπου ἕνα ἀντικείμενο μπορεῖ ἔμμεσα ἢ ἄμεσα νὰ ἰκανοποιήσῃ μιὰ ὁρέξη ἐξαρτᾶται καὶ ὁ βαθμὸς τοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς προσοχῆς σχετικὰ μὲ τὸ ἀντικείμενο αὐτό. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ εἶναι τόσο ζωηρότερο, ὅσο ζωηρότερη εἶναι ἡ ὁρέξίς μας καὶ ὅσο περισσότερο τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ἀνταποκρίνεται σ' αὐτὴν καὶ συντελεῖ πληρέστερα στὴν ἰκανοποίησίν της. Καὶ ἀντιστρόφως ἐξ αἰτίας τῆς συσχετικότητος ὁρεγομένου καὶ ὁρέξης τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ προσοχὴ μπορεῖ νὰ ἐξισωθῶν πρὸς τὸ μηδέν, ὅταν ἡ σημασία τῶν ἀντικειμένων ἢ ὁ σκοπὸς ποὺ ἀντιπροσωπεύουν δὲν εἶναι συλληπτὸς καὶ νοητὸς ἀπὸ μέρους τοῦ ὑποκειμένου. Ἔτσι διηγεῖται ὁ πλοίαρχος Κούκ ὅτι γιὰ τοὺς πρωτόγονους τῆς Αὐστραλίας τὰ ὑφάσματα, καρφιά κ.τ.λ. δὲν παρουσίαζαν κανένα ἐνδιαφέρον. Ἀφοῦ ἐξέτασαν ἕνα μαχαῖρι, τὸ ἐπέστρεψαν, γιὰτὶ χωρὶς ἀμφιβολία δὲν ἐννοοῦσαν τὴν χρῆσιν του. Γι' αὐτὸ ἐγκατέλειψαν καὶ ὅσα δῶρα εἶχαν δεχθῆ μὲ ἀδιαφορία καὶ ζήτησαν νὰ πάρουν μαζί τους, μόνον ἕνα ψαράκι καὶ μερικὲς χελῶνες ποὺ τοὺς εἶχεν δώσει.)

Τὸ παράδειγμα αὐτὸ μᾶς πείθει ὅτι ἡ ἀξιοποίηση τῶν αἰσθητικῶν

1) *Psychologie ethnique*, Letourneau.

ἐντυπώσεων συντελεῖται ἐξελικτικὰ καὶ βρίσκεται σ' ἄμεση σχέση μετὰ τὴν διαφοροποίηση τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ὀρέξεων. Ἡ ἀξιολογικὴ πρώτη διατίμηση τῶν πραγμάτων τοῦ ἔξω κόσμου ὀφείλεται λοιπὸν βασικὰ στὶς ὀρέξεις καὶ στὶς ἀνάγκες, οἱ ὁποῖες προσδίνουν, σὰν νὰ ποῦμε ἐξ ἐπαγωγῆς, χαρακτηῖρα θετικὸ ἢ ἀρνητικὸ σὺν περιβάλλον. Θετικὸ εἶναι δηλ. ἀρχικῶς κἀκεῖ τὸ πὺν ἀνταποκρίνεται ἢ μπορεῖ ν' ἀνταποκριθῆ ἄμέσως ἢ ἠμέσως σὲ μιὰν ὄρεξιν, εἴτε γιὰτὶ ἱκανοποιεῖ εἴτε μπορεῖ νὰ ἱκανοποιῆται περισσότερο ἢ λιγώτερο μιὰν ἀνάγκην. Ἀρνητικὸ πάλι εἶναι εἴτε ἡ ἀπουσία τοῦ θετικοῦ—ἐκείνου πὺν θέτει (θέλει) τὸ ὑποκειμένο—εἴτε ἀντιθέτως ἡ παρουσία τοῦ ἀρνητικοῦ—ἐκείνου πὺν ἀντικεινέται στὴ βούλησὶν τοῦ ἢ φθείρει τὴν ὑπαρξὴν τοῦ. Τέλος ἀδιάφορα εἶναι καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν διανόησιν, ὅσα πράγματα οὔτε ἄμέσως οὔτε ἠμέσως σχετίζονται πρὸς τὸ διαφοροποιημένον ὄλο τῶν ὀρέξεων καὶ τῶν ἀναγκῶν, ὅπως παρατηρεῖται τοῦτο καὶ στὰ προχωρημένα στάδια τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου π. χ. ἓνας μεγαλέμπορος δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀστρονομικὴν ἢ ἓνας ἐπιστήμων ἀδιαφορεῖ γιὰ τὸ ἐφαρμοζόμενον λογιστικὸν σύστημα τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ. Καὶ αὐτὴ ἡ διανόησις λοιπὸν ὡς ἐνέργεια κατευθυνομένη εἶναι δυνατὴ μόνον κατὰ τὸ μέτρο, πὺν τὰ ἀντικείμενά της γίνονται ὀρεκτὰ σὺν ἀνθρώπῳ. Καὶ γενικώτερα πρέπει ν' ἀγαπηθῆ πρῶτα ἡ γνώσις, πρὶν μπορέσῃ νὰ γίνῃ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς καὶ ἐπιδιωχθῆ μόνον πρὸς χάριν τοῦ ἑαυτοῦ της καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὀφέλειά της.

Ἐὰν στὰ πρῶτα στάδια τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης τὰ πράγματα (ἄλλα ὄντα, γεγονότα κ.τ.λ.) προσλαμβάνουν χαρακτηῖρα θετικὸν ἢ ἀρνητικὸν καὶ διακρίνονται σὲ ὀφέλιμα ἢ ἐπιβλαβῆ μετὰ ἄμεση σχέση πρὸς τὶς ἀνάγκες τῆς βιολογικῆς σφαίρας, ἀντιθέτως στὰ προχωρημένα στάδια οἱ διακρίσεις αὐτὲς ἀποκτοῦν ἴδια ὑπόστασις καὶ τὰ συσχετικὰ ἀντικείμενα διατηροῦν τὸ δικό τους νόημα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θετικὴν ἢ τὴν ἀρνητικὴν στάσιν τοῦ ὑποκειμένου ἀπέναντί των. Τὰ ἀντικείμενα δηλ. δὲν χρωματίζονται πια ἀξιολογικῶς σύμφωνα μετὰ τὶς μεταβαλλόμενες διαθέσεις, τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς ὀρέξεις τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλὰ ἡ θετικότης εἴτε ἢ ἀρνητικότης τῶν ἀντικειμένων βιοῦται χάριν τῆς ἀφαιρετικῆς δυνάμεως τῆς νόησις ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θετικὴν ἢ τὴν ἀρνητικὴν στάσιν τοῦ ὑποκειμένου ἀπέναντί των. Μ' ἄλλα λόγια ἐνδέχεται τὸ

υποκείμενο να διάκειται όχι μόνο θετικῶς ἔναντι τοῦ θετικοῦ καὶ ἄρνητικῶς ἔναντι τοῦ ἄρνητικοῦ, ἀλλὰ καὶ θετικῶς ἔναντι τοῦ ἄρνητικοῦ καὶ ἄρνητικῶς ἔναντι τοῦ θετικοῦ καὶ μάλιστα μὲ ἐπίγνωση γιὰ τὴν στάση του αὐτῆ. Ἡ ἀνεξαρτοποίηση τοῦ νοήματος τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὶς μεταβαλλόμενες διαθέσεις τοῦ υποκειμένου, ὀφείλεται στὴν ἰκανότητα τοῦ υποκειμένου νὰ γενικεύῃ καὶ νὰ ἐντάσῃ τὸ στιγμιαίως δεδομένο στὴν ὅλη πείρα του καὶ νὰ προβάλῃ αὐτὴν πάλιν στὸ μέλλον (πρόβλεψις). Οἱ ἐντυπώσεις καὶ οἱ πρὸς αὐτὰς σχετιζόμενες διαθέσεις κρίνονται λοιπὸν μέσα στὸ εὐρύτερο αὐτὸ πλαίσιο τῆς πείρας ποὺ προβάλλει ἀπ' τὸ παρελθὸν καὶ ἐκτείνεται στὸ μέλλον. Ἔτσι ἐλευθερώνεται τὸ νόημα τῶν πραγμάτων ἀπ' τὴν ἀμεσότητα τῆς πίεσης τῶν ὀρέξεων καὶ ἀναγκῶν καὶ ἀποκτᾶ δική του ὑπόσταση ἀπέναντί των. Συγχρόνως ὅμως γίνονται καὶ οἱ διαθέσεις καὶ οἱ ὀρέξεις ἀντικείμενα κρίσεως καὶ ζυγίζονται καὶ μετροῦνται μὲ τὰ κριτήρια ποὺ ἀπεκτῆθησαν μὲ τὴν πείρα.

Οἱ θετικὲς εἴτε οἱ ἄρνητικὲς βιώσεις μποροῦν λοιπὸν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἡ ἔκφραση τῆς ἐσωτερικῆς στάσης καὶ διάθεσης τοῦ υποκειμένου ἀπέναντι τῶν ἀντικειμένων μὲ ὠρισμένο σημασιολογικὸ περιεχόμενο. Καθὼς εἶδαμε παραπάνω τὴν στάση αὐτὴ μπορεῖ νὰ λάβῃ τὸ υποκείμενο καὶ ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ του, καθὼς καὶ ἀπέναντι σκοπῶν τοῦς ὁποίους συλλαμβάνει ἢ τοῦς ὁποίους ἐπιζητεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ στὸ γεμάτο σημασία περιβάλλον. Ἡ στάση αὐτὴ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς πραγματοποίησης τῶν σκοπῶν ἢ ἀπ' τὸ ἂν θὰ ἐπέμβῃ ἢ μὴ τὸ υποκείμενο στὴ ροὴ τοῦ γίνεσθαι. Μπορεῖ δηλ. νὰ ἐκδηλωθῇ μὲ μιὰ δράση, ποὺ βγαίνει ἀπ' τὰ ὅρια τῆς υποκειμενικότητος ἢ καὶ νὰ παραμείνῃ μέσα στὰ ὅρια αὐτὰ καὶ ν' ἀποτελέσῃ συναισθηματικὲς καταστάσεις τοῦ υποκειμένου. Μπορεῖ νὰ εἶναι θετικὴ ἢ ἄρνητικὴ, νὰ ἐκδηλώνη ἐπιθυμία ἢ ἀποστροφή, συμπάθεια ἢ μῖσος. Μπορεῖ ἀκόμη νὰ εἶναι σαφῆς ἢ ἀσαφῆς, ὠρισμένη ἢ ἀόριστος, νὰ παρουσιάζῃ ἐνιαία κατεύθυνση ἢ διάσπαση καὶ νὰ εἶναι ὀρθὴ ἢ πλανημένη. Ἡ στάση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχῃ ὅλες αὐτὰς τὶς ποιοτικὲς ἀποχρώσεις καὶ ποικίλες μορφές, μιὰ ἀπ' τὶς ὁποῖες εἶναι καὶ ἡ πράξις, ποὺ ἐκτὸς ἀπ' τὶς περιπτώσεις τῶν ὑποκρίσεων εἶναι ἀκριβῶς ἢ πιὸ ἐκδηλῆ ἔκφραση τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς στάσης τοῦ προσώπου.

Ἡ στάσις τοῦ ὑποκειμένου ἔναντι τῶν ἀντικειμένων του παρουσιάζει, πρὶν ὑποστῆ τις ἐπίδρασις διαφόρων ἑυθμιστικῶν παραγόντων, στὴ γένεσίν της, κάτι ἀπὸ τὸν πρωτόγονο αὐθορμητισμὸ τῆς πράξης. Τὸν αὐθαίρετο αὐτὸν χαρακτήρα της τὸν χάνει ἕξ αἰτίας τῆς ἐπήρσεως τῶν ἀνώτερων ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν λειτουργιῶν πάνω στὸ ὄρεκτικὸ πεδίο. Σὲ κάθε ὅμως ἔκτακτο καὶ ἀπροσδόκητο περίπτωσι, τὴν ὁποίαν ἀντιμετωπίζει τὸ ὑποκείμενο καὶ ἣ ὁποία διαταράσσει τὸν αὐτοματισμὸ τῶν ἀντιδράσεων, ποὺ ὁρεῖται σὲ ἕξεις, φανερῶνεται — μὲ τρόπο ἐλεύθερο, συνάμα ὅμως καὶ ἐνστικτώδη — ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ στάσις ἢ διάθεσις. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς ὁρέξεις καὶ τὶς ἐπιθυμίας ποὺ ἀναπηδαῖν ἀπὸ τὰ βαθύτερα ὑποστρώματα τοῦ προσώπου χωρὶς λογικὴ καὶ τάξι καὶ ἀποτελοῦν, ὅπως φαίνεται, μόνον τὴν ἔκφρασις φυσιολογικῶν ἀναγκῶν. Ἡ στάσις αὐτὴ ἐκδηλώνεται στὸ πρῶτο στάδιον τῆς προαίρεσις — λέξι ποὺ τὴ χρησιμοποιοῦμε ἕδῳ μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀνεμπόδιστης (ἐλεύθερης) ἐκλογῆς — μὲ τρόπο ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε ἀνώτερη ψυχικὴ ἢ λογικὴ ἐπίδρασις. Γι' αὐτὸ εἶναι ὀρθώτερο νὰ χαρακτηρίσωμε τὸ στάδιον αὐτὸ ὡς τὸ στάδιον τῆς πρό-αἵρεσις, τῆς πρό-ἐκλογῆς, τῶν αὐθαιρέτων καὶ αὐθορμητῶν διαθέσεων. Κατὰ τὸ στάδιον αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο διάκειται ἀπέναντι τῶν ἀντικειμένων του χωρὶς νὰ ἐνεργῆ μίαν οὐσιαστικὴν ἐκλογήν. Πρό-αἵρεται ἢ πρό-ἐκλέγει ἀλλὰ δὲν αἵρεται καὶ δὲν ἐκλέγει. Γι' αὐτὸ οἱ τάσεις αὐτῆς, θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς, μπορεῖ νὰ τείνουν πρὸς τὰ πιὸ παράλογα καὶ ἀδύνατα πράγματα καὶ στεροῦνται σαφῶν κριτηρίων ἢ καὶ ἀποχρῶντος λόγου, ποὺ νὰ ἦσαν ἱκανοὶ νὰ δικαιολογήσῃ τὸ ποῖόν τῶν διαθέσεων αὐτῶν. Τέτοιαι εἶναι καὶ οἱ συμπάθειαι εἴτε οἱ ἀντιπάθειαι ποὺ ξυπνοῦν μέσα μας ἀπέναντι σ' ἀνθρώπους ποὺ πρώτη φορὰ τοὺς βλέπουμε καὶ οἱ ὁποῖαι πολλὰς φορὰς διαφεύδονται ἐκ τῶν ὑστέρων. Οἱ ἄλογαι αὐτῆς διαθέσεις καὶ οἱ πρό-αἵρετικῆς αὐτῆς τάσεις, ἐπιθυμίας, πάθη καὶ ὁρέξεις ἀποτελοῦν τὴν πηγὴν, ἀπ' τὴν ὁποίαν ἀναβλύζουν ὅλες οἱ ἐνέργειαι καὶ οἱ παρορμήσεις πρὸς δράσιν καὶ σκέψιν. Αὐτῆς ἀποτελοῦν τὴν πρωταρχικὴν αἰτίαν, ποὺ καθορίζει τὸ εἶδος καὶ τὸ χρόνον καὶ τὴν κατεύθυνσιν τῆς δράσεως. Ἐπίσης ἀποτελοῦν τὸ ἄλογο ὑλικόν, ποὺ νὰ ὑποστῆ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀνώτερων ψυχικῶν καὶ λογικῶν λειτουργιῶν, οἱ ὁποῖαι μπορεῖ μόνον νὰ τὶς περιορίσῃ ἢ νὰ

τις κατευθύνουν, ὄχι ὅμως καὶ νὰ τις ἐκμηδενίσουν. Ὅλη ἡ ἐξέλιξη τῆς ζωῆς ἐξαρτᾶται βασικά ἀπὸ τις ἐσωτερικὲς αὐτὲς προϋποθέσεις καὶ ἀπὸ τὸ ποικίλλον εἶδος τῶν αἰρέσεων καὶ προαιρέσεων. Αὐτὲς καθορίζουν τὴν μοῖρα τῶν ὄντων καὶ τὴν ἀτομικότητά των.

Ἐκτὸς ἀπ' τὶς ἀνώτερες ψυχικὲς καὶ λογικὲς λειτουργίες ὑπάρχουν καὶ πολλοὶ ἄλογοι παράγοντες ποὺ ἐνεργοῦν μὲ τρόπο ἀνασταλτικὸ πάνω στὸ ὄρεκτικὸ πεδίο. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς παράγοντας εἶναι καὶ ἡ λεγόμενη ἠθικὴ συνείδηση, ποὺ προειδοποιεῖ ἢ ἐπαναπαύει, χωρὶς νὰ μπορῇ πάντοτε νὰ δικαιολογηθῇ ὀρθολογικῶς ἡ αἰτία τῆς ἀνησυχίας της ἢ τῆς καταπράυνσός της. Τὸν ῥόλον αὐτὸν ὅμως δὲν τὸν παίζει μόνον ἡ συνείδηση. Καὶ τὸ καλαισθητικὸ καὶ τὸ γνωστικὸ αἰσθητήριον μπορεῖ νὰ λειτουργήσουν μὲ ἀνάλογο διαισθητικὸ τρόπο. Αἰσθανόμαστε ὅτι κάτι δὲν εἶναι σωστὸ, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ τὸ ὑποδείξουμε ἢ νὰ τὸ δικαιολογήσουμε. Ἀλλὰ καὶ μιὰ διόρθωση μπορεῖ νὰ κάμουμε καὶ νὰ μείνουμε μάλιστα ἱκανοποιημένοι ἀπ' αὐτήν, χωρὶς νὰ εἴμεθα πάντοτε σὲ θέση νὰ ἐξηγήσουμε, σὲ τί συνίσταται ἡ ὀρθότητα τῆς διόρθωσός μας αὐτῆς.

Ἡ πράξις λοιπὸν μπορεῖ νὰ πηγιάσῃ τόσο ἀπὸ τις ἄλογες τάσεις, ὅσο καὶ ἀπ' τὶς ἔλλογες λειτουργίες ἢ νὰ ἐξελιχθῇ κάτω ἀπ' τὴν ἐπίδραση καὶ τῶν δύο αὐτῶν παραγόντων. Τὴν σχέση αὐτὴ τῶν παραγόντων μποροῦμε νὰ τὴν ἀντιληφθῶμε σὰν ἓνα ἐρώτημα, ποὺ θέτει μιὰ ἀνώτερη λειτουργία σὲ μιὰ κατώτερη (πρὸς τὸ ὑπόστρωμα τῶν ὀρέξεων καὶ τῆς βούλησης) καὶ τὸ ὅποῖον μπορεῖ νὰ βρῇ ἀπάντηση θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ. Ἀλλὰ καὶ ἀντιθέτως μποροῦν οἱ ἀνώτερες λειτουργίες νὰ ἐγκρίνουν ἢ ν' ἀπορρίψουν τὰ αἰτήματα τῶν κατώτερων. Μεταξύ των δηλ. μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ συμφωνία ἢ διαφωνία. Ἡ τελευταία δημιουργεῖται συχνὰ μέσα σ' ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ στρώμα, καὶ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ διασπᾶται ἡ στάσις τοῦ προσώπου ὄχι μόνον κατὰ τὸ ὕψος, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ πλάτος. Ἐναντιώνονται δηλ. μεταξύ των ὄχι μόνον τὸ ἀνώτερο πρὸς τὸ κατώτερο, ἀλλὰ συχνότατα καθ' ἓνα ἀπ' αὐτὰ πρὸς ἑαυτό. Τὰ κατὰ πλάτος διεσπασμένα μέρη ἐνὸς στρώματος μποροῦν μάλιστα νὰ ἐξυπηρετηθοῦν καθένα χωριστὰ ἀπὸ μιὰ ἀνώτερη λειτουργία: Μπορεῖ συγχρόνως νὰ σκεπτόμαστε μὲ ποῖο τρόπο θὰ ἐκτελέσουμε μιὰ κακὴ πράξις, ὅσο καὶ νὰ παρακολουθοῦμε

τὴν φωνὴ τῆς συνείδησής μας ποὺ ἐναντιώνεται στὸ κακό. Εἶναι ἴσως ἀδύνατο νὰ δοῦν μιὰ πλήρη περιγραφή ὅλων τῶν σχέσεων, στίς ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἔλθουν τὰ διάφορα πολλαπλῶς διασπώμενα στρώματα μεταξύ των, ὡς που ἀπ' τὴν πολλότητα αὐτὴν τῶν διαφοροποιημένων δυνάμεων νὰ μορφωθῇ τὸ ὠρισμένο σχέδιο ποὺ θ' ἀκολουθήσῃ ἡ πράξη. Στὸ στάδιο αὐτὸ τῶν σχεδίων οἱ πηγαῖοι σκοποὶ ἔχουν πιά ἀνασταλεῖ καὶ κρίνονται ὡς ὀρθοὶ ἢ πλανημένοι, ἐγκρίνονται ἢ ἀπορρίπτονται σύμφωνα μὲ τὸ κριτήριον τῆς σκοπιμότητος. Ἡ προαίρεσις ἔγινε αἴρεσις. Οἱ προτιμήσεις ἔχουν σταθεροποιηθεῖ. Βρισκόμαστε πιά στὸ στάδιο τῶν ἐσωτερικῶν πειραματισμῶν. Ἡ πρό-αἴρεσις ἔγινε πρό-θέσις.

Πρόθεσις εἶναι δοκιμαστικὴ θέσις. Ὅπως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κρίσεως πλανῶνται μπρὸς στὰ μάτια τοῦ νοῦ μας ἐννοιολογικὰ καὶ παραστατικὰ συμπλέγματα, κέρματα κρίσεων καὶ συλλογισμῶν, ποὺ προχειρὰ ἢ ὀριστικώτερον ἐπιχειροῦμε νὰ συνδέσουμε καὶ, μετὰ τὴν σύνδεσιν αὐτήν, νὰ κρίνουμε τὴ «συμπλοκή» των ὡς ὀρθὴ ἢ ἐσφαλμένη, ἔτσι καὶ στὸ στάδιον τῆς πρόθεσης προβάλλονται μεσ' στὸ χῶρον τῆς φαντασίας τὰ πῶς ποικίλα σχέδια, σχετικὰ πάντοτε μὲ τὸ προαιρούμενον, δοκιμάζονται νοητικῶς τὰ πῶς διάφορα μέσα, ἐκτιμῶνται οἱ συνθῆκες καὶ προβλέπονται τὰ ἐνδεχόμενα ἀποτελέσματα, χωρὶς γι' αὐτὸ ὅλ' αὐτὰ τὰ σχέδια καὶ οἱ συνδυασμοὶ ν' ἀποτελοῦν ἀκόμη κάτι τὸ ὀριστικὸν καὶ τὸ τελεσίδικον. Οἱ σκοποὶ, ποὺ στὸ στάδιον αὐτὸ τῆς πρόθεσης ἔχουν πιά συληφθῆ, ἀποτελοῦν τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον πρόκειται νὰ κριθῇ ἀπ' τὴν ἀποψη τῆς ὀρθότητος καὶ δυνατοτήτος καὶ ἀπέναντι τοῦ ὁποίου πρόκειται νὰ ληφθῇ ὀριστικὴ θέσις. Συγχρόνως ὅμως ὑπολογίζονται καὶ μελετῶνται τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐξασφάλισιν καὶ πραγματοποιήσιν τῶν προαιρουμένων καὶ προτιθεμένων. Παράλληλα μὲ τὴν πρό-θεσιν τῶν σκοπῶν ἐνεργεῖται καὶ ἡ πρό-μελέτη τῶν μέσων. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρό-μελέτη γίνεται τελικῶς ὀριστικὴ μελέτη, ὅπως ἡ πρόθεσις, ὀριστικὴ θέσις. Μὲ τὴν σταθεροποίησιν τοῦ σκοποῦ σταθεροποιεῖται καὶ ἡ στάσις τοῦ ὑποκειμένου ἀπέναντι τῶν σκοπῶν. Ἡ ὀριστικὴ αὐτὴ στάσις συνταυτίζεται μὲ κεῖνον, ποὺ μὲ τίς λέξεις «προμελέτη» καὶ «πρό-θεσις» συνήθως ἐννοοῦμε: τὸ κατευθύνον δηλ. νόημα ποὺ ἀποφασιστικὰ πιά ὁδηγεῖ τὸ ὑποκείμενον πρὸς ἓνα ὠρισμένον τέλος.

Φιλοσοφικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν πράξη.

Ἐάν, κατὰ τὸν Σπινόζα, ὁ Θεὸς δρᾷ μόνον δυνάμει τῆς ὑπαρξῆς του καὶ ἡ δράση του δὲν ἔχει οὔτε τέλος οὔτε αἰτίαν—ἴσως γιὰ αἰτία καὶ τελικὸς σκοπὸς συμπίπτουν στὴ θεία δράση—ἀντιθέτως ἡ δράση τῶν πεπερασμένων ὄντων ὀφείλεται στὴν ἀτέλειά των, στὸ ὅτι ἡ ὄρεξη καὶ τὸ ὀρεγόμενο, ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ ἐπιδίωξή της, ὁ πόνος καὶ ἡ ἄρση του, ὁ σκοπὸς καὶ ἡ παρόρμηση δὲν συμπίπτουν μεταξύ των. Ὅχι μόνον οἱ ὀρέξεις ἀποτελοῦν ἔνδειξη γιὰ τὴν ἀτέλεια τῶν ὄντων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάγκη, ποὺ τὰ πιέζει ν' ἀναζητοῦν τὸ ὀρεγόμενο, ἀποδεικνύει τὴν ἔλλειψη τῆς αὐταρκειᾶς των. Θὰ μπορούσαμε καὶ ἀλλιῶς ἐκφραζόμενοι νὰ ποῦμε ὅτι τὰ ὄντα δὲν παρουσιάζουν κλειστὴν οἰκονομία, μέσα στὴν ὁποία οἱ διάφορες ἀνάγκες καὶ ὀρέξεις νὰ ἰκανοποι-οῦνται ἀπ' αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ ὄν. Γιατὶ θάταν βέβαια νοητὴ καὶ μιὰ μορφή αὐτάρκειας, ποὺ δὲν θὰ συνίστατο στὴν ἔλλειψη ἀναγκῶν καὶ ὀρέξεων, ἀλλὰ στὴν ὀλοκληρωτικὴ ἐπάρκεια τοῦ ὄντος νὰ ἐξευρίσκη μέσα στὴν ἴδια του τὴ φύση τὰ μέσα καὶ τὶς δυνάμεις γιὰ τὴν ἰκανοποίηση τῶν ὀρέξεων καὶ τῶν ἀναγκῶν του. Ἡ αὐτάρκεια αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι κάπως προσιτὴ στὴν ἀνώτερη νόηση, ὅταν στὴν πράξη τοῦ νοεῖν ἐνυπάρχη καὶ τὸ τέλος της, ὅταν νοεῖν καὶ νοούμενο συμπίπτουν. Ἀκόμη αὐτὴ ἡ αὐτάρκεια συναντᾶται στὴν πραγματικὴ εὐδαιμονία, ἡ ὁποία καὶ μέσο καὶ σκοπὸς εἶναι, γιὰ τὴν καὶ πρὸς χάριν τοῦ ἑαυτοῦ της καὶ διὰ τοῦ ἑαυτοῦ της μπορεῖ νὰ ὑπάρχη. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ αὐτάρκεια τῆς θεώρησης στὸ νοητικὸ πεδίο καὶ τῆς εὐδαιμονίας στὸ ἠθικόν, εἶναι δυνατὴ μόνον κάτω ἀπὸ ὠρισμένες προϋποθέσεις καὶ τοῦτο γιὰ τὴν φύση τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι στὸ σύνολό της αὐτάρκης. Χρειάζεται δηλ. καὶ τὸ σῶμα νὰ εἶναι γερὸ καὶ νὰ μὴ τοῦ λείπη οὔτε ἡ τροφή οὔτε καὶ κάποια στοιχειώδης περιποίηση.

Ἡ πράξη εἶναι λοιπὸν βασικὰ ἀποτέλεσμα τῆς ἀτέλειᾶς τῶν ὄντων, ὄχι γιὰ τὸ ἔχουν ὁρμές, διαθέσεις καὶ πάθη, ἀλλὰ γιὰ τὸ ὑποφέροντας ἀπ' τὴ δίψα γιὰ τὴν ἰκανοποίησή των, ὑποχρεώνονται ν' ἀναζητοῦν καὶ πέραν ἀπ' τὰ ὄρια τῆς ἴδιας των ὑπαρξῆς καὶ τῆς δυναμικότητος τὰ μέσα γιὰ τὴν καταπράυνση καὶ τὴν ἰκανοποίησιν τῶν ὀρέξεών των. Συνάμα ὁμως εἶναι ἡ πράξη ἡ ἐκφραση τῆς δυνάμεως τῶν ὄντων,

ἀκριβῶς γιατί καθιστᾷ δυνατὴ τὴν ὑπερνίκηση τῆς ἀτελείας των.

Ἡ γένεση τῆς πράξης μπορεῖ ν' ἀποδοθῆ σὲ πολλές αἰτίες ἢ ἀφορμές. Ἄλλοτε ἡ πράξη εἶναι ἡ ὑπερνίκηση τῶν ἐμποδίων, ποὺ χωρίζουν τὸ ὁρεγόμενο ὑποκείμενο ἀπὸ τὸ ὁρεκτὸν ἀντικείμενο. Καὶ ἡ ἀπόσπαση ποὺ τὰ χωρίζει μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὡς ἓνα τέτοιο ἐμπόδιον. Ἄλλοτε πάλι εἶναι κάποια διωφωνία στὴν ὁποία βρίσκεται ἡ βούληση τοῦ προσώπου πρὸς τὰ πράγματα ἢ πρὸς τὸ περιβάλλον. Ἡ ἀνώτερη μάλιστα μορφή τῆς δράσης ἐγκείται ἀκριβῶς στὴ δημιουργία περιβάλλοντος, τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ στὴ βιολογικὴ ὑφὴ ἑνὸς ὄργανισμοῦ καὶ ἐξασφαλίζει τὴν ὑπαρξὴ του καὶ τὴν εὐτυχία του. Μία ἄλλη ἀκόμη κατηγορία πράξεων ξεπηδαίει ἀπὸ ἓνα περισσεύμα καὶ ξεχείλισμα ἀδέσμευτων δυνάμεων, ποὺ τείνουν πρὸς ἀνάλωση. Τὰ παιγνίδια, οἱ ἐριστικὲς διαβάσεις, οἱ ἀσκοπερ περιπλανήσεις κ.τ.λ. ἀνήκουν στὴν κατηγορία αὐτή. Ἀπὸ τὰ περισσεύματα αὐτὰ ἀναβλύζουν ὅμως καὶ οἱ πράξεις καὶ τὰ ἔργα τῶν μεγαλοφυῶν ἀτόμων, τῶν ὁποίων οἱ δυνάμεις εὐρίσκονται συνδυασμένες μὲ μιὰ ἰσχυρὴ δημιουργικὴ φαντασία καὶ μιὰ συναισθηματικὴ εὐαισθησία.

Ἐὰν ἡ πρωταρχικὴ αἰτία τῆς πράξης πρέπη ν' ἀναζητηθῆ στὴν τάση γιὰ τὴν αὐτοσυντήρηση τῶν ὄντων, τότε εἶναι φανερὸ ὅτι μετὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο βῆμα γίνεται πρὸς τὴν κατεύθυνση γιὰ τὴν δριστικὴν τῶν ἐπικράτηση καὶ αὔξηση τῆς ἀκτίνιας τῆς δράσης των, σύμφωνα πρὸς τὰ ὑπάρχοντα περισσεύματα τῶν δυνάμεων καὶ πρὸς τὴν ὅλη ψυχοφυσικὴ ὑφὴ τῶν ὄντων αὐτῶν. Ἀνάλογη πρὸς τὰ περισσεύματα καὶ πρὸς τὴν βιολογικὴ κατασκευὴ διαγράφεται καὶ ἡ σφαῖρα τῆς ἐπιρροῆς κάθε ἀτόμου. Ἡ ἀδράνεια εἴτε ἡ σπάταλη ἀνάλωση τῶν περισσῶν δυνάμεων εἶναι συχνὰ συνέπεια τῆς τελικῆς αὐτῆς ἐπικράτησης, ὅπως μπορεῖ ν' ἀποτελέση καὶ τὴν ἀφρητηρία μιᾶς νέας δράσης καὶ προόδου. Τὸ ὄν, τὸ ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὴν ἐπιτακτικότητά τῶν ἀμεσωτέρων ἀναγκῶν του, εἶναι σὲ θέση πιά νὰ ἱκανοποιῆ καὶ τίς πλέον ἐκλεπτισμένες ὁρέξεις του, ἐφευρίσκοντας ὁλοένα καὶ περισσότερα μέσα γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν. Ἐννοεῖται ὅτι τελικὰ γίνεται ὄχι μόνον δοῦλος τῶν ὁρέξεών του, ἀλλὰ καὶ τῶν μέσων γιὰ τὴν ἱκανοποίησίν των. Τὰ μέσα αὐτὰ καταλήγουν νὰ ἐμφανίζονται σὰν αὐτοτελεῖς σκοποί. Γιὰ τὴν ἀπόκτησίν των ἀπαι-

τοῦνται πάλι ἄλλα μέσα. Ἀπὸ τῆ συνήθεια τῆς χρήσης των γεννῶνται νέες ὁρέξεις καὶ ἀνάγκες. Μὲ τὴ διαφοροποίηση τῶν μέσων καὶ σκοπῶν δημιουργεῖται τέλος ἢ κατάτμηση τῆς ἐργασίας, καθὼς καὶ ὁ συνεργατισμὸς καὶ τὸ ὄλο ἐκεῖνο ἀπὸ σκοποῦς καὶ μέσα, ποὺ συνιστοῦν τὸν πολιτισμὸ, τοῦ ὁποῖου τὴν ὀργανικὴν ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξη δὲν μπορούμε νὰ περιγράψωμε ἐδῶ λεπτομερέστερα.

Ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα καὶ τὴν πίεση τῶν ἀναγκῶν καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἱκανοποίησής των, σύμφωνα μὲ τὴν περιοδικότητα μὲ τὴν ὁποία φανερῶνονται, ἔχει ὡς συνέπεια τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀνώτερης μορφῆς τῆς πράξης, ποὺ ἐγκείται στὴν ἐκλογή τῶν ὀρεγομένων καὶ τῶν μέσων τῆς ἐπίτευξής των, καθὼς καὶ στὴν ἐγκριση ἢ τὴν ἀπόρριψη αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν τάσεων τοῦ ὀρέγεσθαι καὶ ἀποστρέφεσθαι. Ἡ τυφλὴ δράση ἀναστέλλεται. Ὁ δισταγμὸς γιὰ τῆς συνέπειές της ξεπροβάλλει. Οἱ ἐπιθυμίες γίνονται ἐκλεκτικές. Δὲν ἱκανοποιοῦνται πιά ὁπωσδήποτε. Μεταξὺ ὁμοειδῶν ἀντικειμένων προτιμᾶται ἓνα ὠρισμένο. Ἡ πεῖρα τοῦ παρελθόντος ἐπιδρᾷ στὶς λαμβανόμενες ἀποφάσεις. Τὶς ἐνθαρρύνει ἢ τὶς περιστέλλει. Πράττειν καὶ μὴ πράττειν, γίνονται τρόποι συνήθεις πιά τῆς στάσης τοῦ προσώπου. Ἐτσι διδάσκεται ὅτι ἀπρακτῶντας πράττει κάποτε περισσότερο παρὰ πράττοντας. Μὴ πράττοντας πάλι μαθαίνει νὰ πράττη. Ἡ ὀρθὴ σχέση μεταξὺ τῆς ἀναστολῆς καὶ τῆς πράξης (Tun und Lassen) εἶναι ἡ πραγματικῶς ἀνώτερη μορφή τῆς σκόπιμης καὶ ἐκλεκτικῆς πράξης. Τὸ νὰ ξέρουμε, πότε νὰ πράττουμε καὶ πότε νὰ μὴ πράττουμε, εἶναι τὸ πρόβλημα, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχουμε πάντοτε πρόχειρη τὴ λύση. Ἀπέναντι στὸ φόβο γιὰ τὶς συνέπειες τῆς πράξης στέκει ἀπειλητικὰ ἢ εὐθύνη, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀπραξία. Γιὰ τὴν εὐθύνη ἀντιμετωπίζουμε καὶ πράττοντας καὶ μὴ πράττοντας. Ἀλλ' εἶναι ἴσως προτιμότερο νὰ τὴν ἀντιμετωπίζουμε κατὰ πρόσωπο, παρὰ δραπετεύοντας νὰ τὴν βροῖσκουμε καθισμένη στὴ ράχη μας.

Μαζὶ μὲ τὴν πράξη γεννᾶται καὶ ἡ συνείδηση τοῦ δύνασθαι καὶ μὴ δύνασθαι. Τὰ ὄριά τους καθορίζουν ἀπὸ ποῦ ἀρχίζει ἢ τελειώνει ἡ ἐνεργητικότητα εἴτε ἡ παθητικότητα τῶν ὄντων. Ἀπὸ τὴν ὀρθὴ ἐκτίμηση τῶν ὀρίων αὐτῶν ἐξαρτᾶται πάλι ἡ ὀρθότητα τῆς ἐνεργοῦ ἢ παθητικῆς στάσης. Ἡ ἔκταση τῆς γνώσης παίξει στὸ ζήτημα αὐτὸ πρωτεύοντα ρόλο. Γιὰ τὴν καὶ ἡ γνώση εἶναι δύναμη, καθὼς εἶναι καὶ τὸ δύνασθαι γνώση: conscience signifie action possible.¹⁾ Ἡ γνώ-

1) H. Bergson: Matière et mémoire.

ση για τὰ ὄρια αὐτὰ τοῦ δύνασθαι δὲν εἶναι ἀπὸ κεῖνες ποὺ ἀποκτῶνται εὐκόλα. Ἡ ὑπερτίμηση εἴτε ἢ ὑποτίμηση τῶν δυνάμεων εἶναι συνήθης. Τὰ περισσεύματα τῆς ἐνεργείας ποὺ τείνουν πρὸς ἀνάλωση, παρασύρουν τὰ ἄτομα, τὰ εἶδη καὶ ἀκόμη καὶ τὰ ἔθνη σὲ ἀσυλλόγιστη δράση. Ἡ περὶσσεια τῶν δυνάμεων δὲν ἀνταποκρίνεται πάντοτε σὲ μιὰ ἀναλόγως αὐξημένη γνώση. Ἀλλὰ καὶ ἀντιθέτως: ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα δὲν συνεπάγεται πάντοτε μιὰ ἀνάλογη δράση μετ' ἐστὴν πρακτικὴ σφαῖρα.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνον ἡ ἀντικειμενικὴ περιοχὴ, ὁ κόσμος τῶν πραγματιῶν καὶ τῶν ὄντων, τὸ βιολογικὸ καὶ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, ἀπέναντι τῶν ὁποίων λαμβάνει στίαση τὸ πρόσωπο. Δὲν στρέφονται ἐπίσης ὅλες οἱ ὀρέξεις καὶ οἱ ἐπιθυμίες πρὸς τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἀπτοῦ κόσμου. Ἡ ἰδανικὴ σφαῖρα δὲν παρέχει ὀλιγώτερες χαρὲς καὶ ἡδονὲς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν ἀντικειμενικῶν ἀγαθῶν. Ἴσως μάλιστα μόνον ὅποιος γεύθηκε τὸν καρπὸ τῆς γνώσης, μπορεῖ νὰ νοιώσῃ τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ φύση τῶν ἀνώτερων ἀξιολογικῶν βιώσεων. Ἄς τις ἐρμηνεύσῃ ὁ καθένας ὅπως θέλει. Δὲν ἀμφισβητοῦμε ἐπίσης ὅτι ὁ συσχετισμὸς ὀρέξης καὶ ὀρεγομένου, ὅπως τὸν καθωρίσαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, δὲν διέπει καὶ τις σχέσεις τοῦ προσώπου πρὸς τις ἀξίες, τις ἰδέες καὶ τὰ ἰδανικά. Καὶ για τὸ εὐγενικό, τὸ ὡραῖο καὶ τὸ ἀγαθὸ προαιπαιτεῖται μιὰ ὀρέξη καὶ μιὰ διαθήκη. Δὲν τὸ ἐξέφρασε αὐτὸ σαφῶς ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν στὴν ἀρχὴ τῆς Μεταφυσικῆς του ὁμιλῇ για τὴν ὀρέξη τοῦ εἰδέναι; "Ὅλ' αὐτὰ δὲν μεταβάλλουν ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὸν πνευματικὸν κόσμο πηγάζουν παραρμήσεις ἐξ ἴσου ἔντονες μὲ κεῖνες ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἀντικειμενικὸν κόσμο. Ἡ πράξη δὲν εἶναι μόνον ἡ ἔκφραση ἐκείνου ποὺ θέλει ἢ ἀπεχθάνεται τὸ πρόσωπον, ἀλλὰ καὶ ἐκείνου ποὺ συναισθάνεται ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τις στιγμιαῖες διαθέσεις του ὀφείλει νὰ ὑπάρχῃ ἢ νὰ μὴν ὑπάρχῃ. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ βούληση καὶ οἱ ὀρέξεις γίνονται ἀντικείμενα ἀξιολογικῶν κρίσεων. Ἐγκρίνονται ἢ ἀπορρίπτονται ἀπὸ μέρους τῆς δεοντολογικῆς βίωσης. Ἔτσι σχηματίζεται τὸ τριπλὸ σύστημα κριτηρίων στὸ ὁποῖο στηρίζονται οἱ ἀνώτερες πράξεις τῆς σκοπιμότητος καὶ ἠθικότητος. Πρῶτο εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ὑπαρξης: τὸ δυνατόν καὶ τὸ ἀδύνατον· 2) τὰ διάφορα κριτήρια τῆς βιολογικῆς καὶ ὑποκειμενικῆς σφαίρας: τὸ ὀρεκτὸν καὶ ἀπεχθές—τὸ χρήσιμο καὶ ἐπιβλαβές—τὸ εὐχάριστο καὶ δυσάρεστο κ. ο. κ. καὶ 3) τὰ ἀξιολογικὰ κρι-

τήρια, ὅπως βρίσκουν τὴν ἔκφρασή τους στὶς δεοντολογικὲς βιώσεις: δέον γενέσθαι καὶ δέον μὴ γενέσθαι κ. τ. λ. Ἡ ἑναρμόνιση τῶν κριτηρίων αὐτῶν ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαία προϋπόθεση τῶν ἀνωτέρων πράξεων.

Ἀπὸ τὴ τριπλῆ αὐτῆ διαβάθμιση τῶν κριτηρίων καὶ ἀπὸ τὴν ἑναρμόνιση ἢ τὴ διαφωνία τῶν προκύπτει μιὰ σειρά δυνατῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν σφαιρῶν δηλ. μεταξὺ τοῦ ἀξιολογικοῦ συνειδότης, τῆς ὑποκειμενικῆς σφαίρας καὶ τῆς πραγματικότητας. Οἱ δυνατὲς περιπτώσεις τῆς συμφωνίας ἢ διαφωνίας (μερικῆς ἢ ὀλοκληρωτικῆς) μεταξὺ τῶν σφαιρῶν μᾶλλον νὰ εἶναι μόνον πέντε. Πρὸς ἀπόδειξη τοῦ ἰσχυρισμοῦ αὐτοῦ καταφεύγουμε στὴ πινακίδα συμβολικὴ παράσταση, χαρακτηρίζοντας τὴν σφαῖρα τοῦ ἀξιολογικοῦ συνειδότης μὲ τὸ γράμμα Α, μὲ Υ τὴν ὑποκειμενικὴ περιοχὴ καὶ μὲ Π τὴν τάξη τῶν πραγμάτων. Τὸ σημεῖο τῆς ἰσότητος συμβολίζει τὴν συμφωνία τῶν σφαιρῶν, τὸ δὲ βέλος τὴ διαφωνία τῶν.

1) $\begin{array}{c} \triangleq A \triangleq \\ Y = \Pi \end{array}$ Πλήρης συμφωνία μεταξὺ τῶν σφαιρῶν.

2) $\begin{array}{c} \triangleq A \searrow \\ Y \rightarrow \Pi \end{array}$ Ἡ ὑπάρχουσα τάξη τῶν πραγμάτων (Π) ὀφείλει νὰ μὴ εἶναι (Α) ὅπως εἶναι, καὶ καθὼς εἶναι σύμφωνο καὶ τὸ ὑποκείμενο (Υ) ὅτι δὲν πρέπει νὰ εἶναι.

3) $\begin{array}{c} \swarrow A \triangleq \\ Y \rightarrow \Pi \end{array}$ Ἡ ὑπάρχουσα τάξη ὀφείλει νὰ εἶναι ὅπως εἶναι καὶ ὀφείλει νὰ μὴ εἶναι ὅπως θέλει νὰ εἶναι τὸ ἀντιτιθέμενο πρὸς τὴν τάξη αὐτὴ ὑποκείμενο.

4) $\begin{array}{c} \swarrow A \searrow \\ Y = \Pi \end{array}$ Τὸ ἀξιολογικὸ συνειδὸς διαφωνεῖ γιὰ τὴν ὑπάρχουσα συμφωνία ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ὑποκείμενου καὶ τῆς κρατούσης τάξης τῶν πραγμάτων.

5) $\begin{array}{c} \swarrow A \searrow \\ Y \rightarrow \Pi \end{array}$ Πλήρης διαφωνία μεταξὺ τῶν σφαιρῶν.

Οἱ συμβολικὲς αὐτὲς παραστάσεις ἀποδείχνουν ὅτι ὑπάρχουν ἔκτος

ἀπὸ μιὰ περίπτωση πλήρους συμφωνίας καὶ μιὰ περίπτωση πλήρους διαφωνίας τῶν σφαιρῶν καὶ 3 περιπτώσεις μερικῆς διαφωνίας (ἢ συμφωνίας). Οἱ τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις χαρακτηρίζονται μὲ τὸ ὅτι ἢ μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς σφαιρὲς διαφωνεῖ πρὸς τὶς δύο ἄλλες, οἱ ὅποῖες συμφωνοῦν μεταξύ των. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὑπάρχουν δηλ. ἀναγκαίως 2 διαφωνίες καὶ μόνον μιὰ συμφωνία. Περίπτωση 2 συμφωνιῶν καὶ μιᾶς διαφωνίας εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ, γιατί, ὡς γνωστόν, τὰ συμφωνοῦντα κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπο καὶ τὴν αὐτὴν ἀποψη πρὸς κάποιον τρίτον, πρέπει κατ' ἀνάγκην καὶ μεταξύ των νὰ συμφωνοῦν. Ἐὰν δηλ. $A = B$ καὶ $C = B$ τότε καὶ $A = C$. Περίπτωση ἀντίθετη εἶναι δυνατὴ μόνον ὅταν οἱ ἑξισώσεις αὐτὲς νοοῦνται κατὰ διάφορο τρόπο καὶ διαφορετικὴ ἀποψη. Ἔτσι εἶναι δυνατὸ τρία σώματα νὰ εἶναι ὅμοια κατὰ τὸ σχῆμα, ἀλλὰ διάφορα κατὰ τὸ χρῶμα. Τότε ὅμως εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὰ συγκρίνοῦμε εἴτε κατὰ τὸν ἕναν εἴτε κατὰ τὸν ἄλλον τρόπο. Ἀντιθέτως ὅταν 2 πράγματα διαφωνοῦν πρὸς κάποιον τρίτον, ἐνδέχεται καὶ νὰ συμφωνοῦν μεταξύ των καὶ νὰ διαφωνοῦν. Ἔτσι δύο τρίγωνα ποῦ διαφέρουν καὶ τὰ δύο κατὰ τὸ σχῆμα ἑνὸς κύκλου μποροῦν νὰ εἶναι καὶ κατ' ὅλα ὅμοια κατὰ τὸν τρόπο καὶ διάφορα συγκρινόμενα μεταξύ των.

Γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῶν ὄσων λέγοῦμε, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τὴ συμφωνία ἢ τὴ διαφωνία τῶν σφαιρῶν δὲν τὴν ἐννοοῦμε σ' ὅλη τους τὴν ἑκταση ἀλλὰ μόνον μερικῶς, δηλαδή ὡς πρὸς ὠρισμένα τους τμήματα. Γιατὶ ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ συμφωνήσῃ ὀλοκληρωτικὰ ἢ ἀξιολογικὴ σφαῖρα πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴ καὶ τὴν πραγματικὴ. Ὁρισμένες ὅμως δεοντολογικὲς ἐπιταγὲς μποροῦν νὰ εὑρουν τὴν ὀλοκληρωτικὴν των πραγματοποίηση στὴν ἀντικειμενικὴ περιοχὴ χάρις στὴν πρόθυμη ἐπέμβαση τῆς ὑποκειμενικότητος κ.ο.κ. Προσδίδοντας αὐτὴν τὴν ἐννοια στὶς ἀνακλύξεις μας, δὲν θὰ θεωρήσουμε λοιπὸν τὴν ἀκόλουθο περίπτωση ὡς ἕκτη : εἶναι δηλ. δυνατὸ νὰ διαφωνῇ τὸ ἀξιολογικὸ συνειδὸς πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴ σφαῖρα, ἐνῶ ἡ τάξι των πραγμάτων Π νὰ μὴ ἀμφισβητεῖται οὔτε ἀπὸ τὸ Α οὔτε καὶ ἀπὸ τὸ Υ. Δὲν μᾶς δυσκολεύει ἡ κατανόηση τῆς περιπτώσεως αὐτῆς, γιατί μόνο κατὰ τὰ φαινόμενα τίθεται τὸ Π κατὰ τὸν ὅμοιο τρόπο καὶ ἀπ' τὶς δύο σφαιρὲς. Ἐνῶ δηλ. ἢ μιὰ τὸ θέτει : γιατί ἔτσι ὀφείλει νὰ εἶναι, ἢ ἄλλη τὸ ἐπιδιώκει : γιατί ἔτσι π.χ. συμφέρει ἀπλῶς νὰ εἶναι.

Δέν πρόκειται ὅμως στὶς δυὸ αὐτὲς θέσεις γιὰ τὸ αὐτὸ εἶναι. Ἡ διαφορὰ ἐγκείται ὄχι στὴν ὠρισμένη τάξη, ποὺ ἐπιδιώκεται ἢ τίθεται, ἀλλὰ στὶς διάφορες ἀρχές, ἀπὸ τίς ὁποῖες, παρ' ὅλη τὴν διαφορὰ των, μπορεῖ ν' ἀπορρέῃ ἢ ἴδια τάξη. Ὅπως δηλ. ἀπὸ δυὸ διάφορες αἰτίες μπορεῖ νὰ προκύψῃ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, ἔτσι καὶ στὴ προκείμενη περίπτωση μπορεῖ τὸ Π νὰ εἶναι συνέπεια ἀπὸ δύο τελείως διαφορετικὲς ἀρχές. Εἶναι ὅμως φυσικό, ἐπειδὴ τὸ Π δέν εἶναι κάτι τὸ ἀπολύτως σταθερό, ἀλλὰ καί τὸ διαρκῶς μεταβαλλόμενο, ὅτι θὰ ἐξελιχθῇ διαφορετικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τοῦ ἀξιολογικοῦ παράγοντος Α, παρὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπενέργεια τοῦ Υ, ὅταν ἀκριβῶς Α καὶ Υ δέν συμπίπτουν μεταξύ των.

Ἀπὸ τὴν μερικὴ ἢ τὴν ὀλοκληρωτικὴ αὐτὴ συμφωνία ἢ διαφωνία τοῦ ψυχικοῦ ἐγὼ πρὸς τὸ ἀξιολογικὸ συνειδὸς ἐξαρτᾶται βασικὰ τὸ ἦθος τοῦ προσώπου, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν βούλησή του ἢ διαμόρφωση τῆς ἀντικειμενικῆς περιοχῆς. Γιατὶ οἱ συνειδητοποιούμενες ἀξίες στὴν περιοχή Α εἶναι ἀνίσχυρες νὰ ἐπιδράσουν εἴτε πάνω στὴν περιοχή Υ εἴτε στὴν Π, εἰάν τὸ Υ δέν γίνῃ δέκτης τῶν ἐπιδράσεων τοῦ Α ἢ εἰάν ἀντιταχθῇ σ' αὐτὲς ἢ τέλος ἂν ἀποδειχθῇ ἀνίσχυρο νὰ μεσολαβήσῃ μεταξύ τοῦ Α καὶ τοῦ Π. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι κάθε μιὰ ἀπὸ τίς σφαιρὲς Α, Υ καὶ Π διέπεται ἀπὸ τοὺς ἴδιους νόμους, τοὺς ὁποῖους τὸ Υ δέν πρέπει ν' ἀγνοῖ ἂν ἐνδιαφέρεται ἀληθινὰ γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἠθελημένου ἢ τοῦ ἐπιτασσομένου. Στὴν αὐτονομία αὐτῆ τῶν σφαιρῶν ὀφείλεται ὅτι, ὅπως ἢ ἀντικειμενικὴ περιοχή Π παρουσιάζει κάποιον βαθμὸ ἀντίστασης στὶς τελεολογικὲς μορφές τοῦ Α καὶ Υ, ἔτσι καὶ τὸ Υ ἐμφανίζει ἕναν ἀνάλογο βαθμὸ ἀδράνειας ἐναντι στὸ Α. Ἡ βούληση καὶ οἱ ὀρέξεις μποροῦν νὰ ταχθοῦν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Δέοντος καὶ τοῦ καθήκοντος, ὅπως καὶ ν' ἀντιταχθοῦν μερικῶς ἢ ὀλοκληρωτικῶς σ' αὐτά. Ἡ διαμόρφωση αὐτῆ τῆς περιοχῆς Υ σύμφωνα μὲ τίς ἀξιολογικὲς βιώσεις εἶναι τὸ πρῶτο καὶ βασικὸ ἠθικὸ αἶτημα. Μπορεῖ τὸ Π νὰ μὴ συμμορφωθῇ ποτὲ πρὸς τὸ ἀπόλυτο, γιατί ἢ συμμόρφωση αὐτῆ δέν ἀποτελεῖ ὑποχρέωση τοῦ οὐδέτερου καὶ ἀδιάφορου Π. Ἀντιθέτως ὅμως ὑπάρχει ἢ ὑποχρέωση αὐτῆ τοῦ Υ ἀπέναντι στὸ Α, ἐκδηλούμενη μὲ τὴ φωνὴ τῆς συνείδησης, τὴν τύχη, τίς συγκρούσεις μεταξύ βούλησης καὶ δέοντος κ.τ.λ. Δέν εἶναι δυνατόν

νὰ λάβῃ χώραν ἢ συνειδητοποίηση μιᾶς ἀξίας, χωρὶς ἢ συνειδητοποίηση αὐτῆ νὰ ἔχῃ ἐπίδραση στὸ ψυχικὸ πεδίο τοῦ ὑποκειμένου. Ἡ πράξη, ἢ βούληση, ἢ βίωση τῶν ἀξιῶν καθιστοῦν τὸ ὑποκείμενο φορέα τοῦ πνευματικοῦ κόσμου καὶ τοῦ προσδίδουν τὴν ἀξιοπρέπεια, ποὺ καὶ χάριν τῆς αὐτονομίας του μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ τὸ θεωροῦμε ὄχι πρᾶγμα, ἀλλὰ πρόσωπο. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος σὰν φυσικὸν ὄν διέπεται ἀπὸ τὴν τάση τῆς αὐτοσυντήρησης τῆς βιολογικῆς του ὑπόστασης, σὰν πνευματικὸν ὄν διέπεται ἀπὸ μιὰν ἀνάλογη τάση γιὰ τὴν διατήρηση τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς του φύσης. Στὴ διατήρηση αὐτῆ τῆς ἀξίας τοῦ προσώπου μέσα στὶς μεταβολές καὶ παρὰ τὶς μεταβολές τῶν βιολογικῶν καὶ ψυχικῶν του καταστάσεων ἔγκειται ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ὑποχρέωση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς συνανθρώπους του.

ΣΚΟΠΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΟΤΗΤΑ

I

Τὸ ὑποκείμενο σὰν μεσάζοντα μεταξὺ τῆς ἀξιολογικῆς σφαίρας καὶ τῆς πραγματικότητας ἀντιμετωπίζει τὸ Δέον κάτω ἀπὸ δύο μορφές 1) ὡς τὸ Δέον ποὺ διέπει τὰ πράγματα, τὸ ἀντικειμενικὸ Δέον καὶ 2) ὡς τὸ Δέον, τὸ ὁποῖον δὲ βρίσκεται στὰ πράγματα, ἀλλὰ προκύπτει γιὰ τὸ ὑποκείμενο ἀπὸ τὴν ἐπαφή του πρὸς τὶς ἀξίες. Τὸ Δέον τῆς δεύτερης μορφῆς εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπ' τὴν ἰδιοσυστασία τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ πράττοντος προσώπου. Συγχρόνως εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὶς δυνατότητες ποὺ παρουσιάζονται ἢ ὄχι γιὰ τὴν πραγματοποίησή του. Ἐνῶ δηλ. ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἀντικειμενικοῦ δέοντος συνίσταται σὲ κάποια σύμπτωση τῆς γνώσης πρὸς τὸ ἀντικείμενό της, ἀντιθέτως ἡ ἀναγνώριση μιᾶς ἀξιολογικῆς ἐπιταγῆς μπορεῖ νὰ συνεπάγεται τὴν σύγκρουση πρὸς τοὺς ὑπάρχοντας ἀντικειμενικοὺς προσδιορισμούς. Τὸ ἠθικὸ δέον (ἀλλὰ καὶ τὸ καλαισθητικὸ κ.τ.λ.) σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι κάτι ὀφείλει νὰ εἶναι ποὺ δὲν εἶναι. Χαρακτηριστικὸ τοῦ ἠθικοῦ δέοντος εἶναι ὅτι τοῦτο δὲν ἔχει ἀνάγκη ἐμπειρικῆς ἐπιβεβαίωσης. Ἐκεῖνο ποὺ δέον νὰ συμμορφωθῆ δὲν εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς ἰδα-

νικῆς ἐπιταγῆς πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἀλλ' ἀντιθέτως ἡ πραγματικότητα καὶ τὸ πρᾶττον ὑποκείμενο.

Ἐπειδὴ ὅμως, καθὼς εἶπαμε, γιὰ νὰ μπορέσουν οἱ ἀξίες νὰ γίνουν ἀρχές τῆς πραγματικότητος ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ ἕναν μεσάζοντα — τὸ ἠθικὸν πρόσωπο — καὶ ἐπειδὴ τοῦτο, ἂν πραγματικὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν πραγματοποίησίν των, δὲν μπορεῖ ν' ἀδιαφορήσῃ γιὰ τὰ μέσα τῆς πραγματοποίησίν των, γι' αὐτὸ ἡ ἠθικὴ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ χωρὶς τὴν σκοπιμότητα, χωρὶς τὸ ὑποκείμενο νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τοὺς ὑπάρχοντας ἀντικειμενικοὺς προσδιορισμούς. Διαφορετικὰ θὰ παρέμενε ἡ ἀξιολογικὴ ἀρχὴ ἀνεκτέλεστη ἢ θ' ἀβρισκε στὴν πραγματικότητα μόνον μιὰ συμβολικὴ ἔκφραση. Τὸν συμβολικὸν αὐτὸν χαρακτῆρα παρουσιάζουν βέβαια ὅλες οἱ πραγματοποιήσεις τῆς ἀξιολογικῆς σφαιρᾶς στὸ πεδίο τῆς ἐμπειρίας, ὅπου ἡ ἔκτασις τῆς πραγματοποίησης δὲν ἐνδιαφέρει τόσο, ὅσον τὸ νόημα καὶ ἡ σημασία της.

II

"Ἄν σκοπιμὴ πράξις σημαίνει τὴ θέσις ἢ τὴν πραγματοποίησιν ἑνὸς σκοποῦ — καὶ γιὰ μᾶς τοῦλάχιστο πράξις χωρὶς σκοπὸν δὲν ὑπάρχει ἢ, ἂν κάτι παρόμοιο ὑπάρχει, πρέπει νὰ χρησιμοποιῆται κάποιος ἄλλος λεκτικὸς ὄρος — τότε ἡ ἠθικὴ πράξις δὲν διαφέρει ὡς πρὸς τὸ σημεῖο τοῦτο ἀπὸ τὴν ἀπλῶς σκοπιμὴν πράξιν. Ὅπως στὴν τελευταία, ἔτσι καὶ στὴν πρώτη, τὸ ὑποκείμενο ἐπιδιώκει νὰ ἐξεύρη τὰ καταλληλότερα μέσα γιὰ τὴν καλύτερην ἐπιτυχίαν καὶ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ σκοποῦ του. Ἡ ἠθικὴ πράξις καὶ κάθε ἄλλη ἀξιολογικῶς καθωρισμένη πράξις δὲν διακρίνεται λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἠθικὰ ἀδιάφορον ἢ τὴν ἀπλῶς σκοπιμὴν πράξιν μὲ τὸν ἰδιαίτερον τρόπον, ποὺ θέτει τοὺς σκοπούς της, ἀλλὰ μόνον μὲ τὸ ἰδιαίτερόν της περιεχόμενον. Αὐτὸ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ τὴν θεωρήσουμε ὡς μιὰ εἰδικὴ μόνον περίπτωσις τῆς ἐν γένει σκοπιμῆς πράξεως καὶ ἐπομένως δεχόμεθα ὅτι ὑπόκειται κατ' ἀρχὴν στὰ αὐτὰ κριτήρια τῆς σκοπιμότητος, ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὴν ἐν γένει σκοπιμὴν πράξιν.

Ἡ ἠθικὴ πράξις μπορεῖ δηλαδὴ νὰ εἶναι καὶ σκοπιμὴ καὶ ἀστοχῆ. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἡ ἀνήθικὴ πράξις. Ἡ σκοπιμότητα πάλι μπορεῖ ν' ἀναφέρεται, καθὼς εἶδαμε, καὶ στὴν ὀρθὴ ἐκλογὴ τῶν μέσων

καὶ στὴν ὀρθὴ θέση τοῦ σκοποῦ. Ἐπομένως καὶ ἡ ἠθικὴ πράξη μπορεῖ νὰ κριθῆ σχετικά μὲ τὶς δυὸ αὐτὲς ἀπόψεις τῆς σκοπιμότητας. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἠθικὴ πράξη, τῆς ὁποίας κριτήριον εἶναι βασικὰ ἡ ἀγαθὴ προαίρεση, μπορεῖ νὰ κριθῆ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἠθικότητα τοῦ προαιρουμένου σκοποῦ καὶ τὴν ἐκλογὴ τῶν πιὸ ἠθικῶν μέσων. Γιατὶ δὲν ἀρκεῖ βέβαια μιὰ πράξη νὰ εἶναι σκόπιμη γιὰ νὰ εἶναι καὶ ἐκτελεστέα, ὅπως δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶναι ἠθικοὶ οἱ σκοποὶ γιὰ νὰ εἶναι πραγματοποιήσιμοι. Κάθε πράξη μπορεῖ λοιπὸν νὰ κριθῆ καὶ ὡς πρὸς τὴν σκοπιμότητα καὶ ὡς πρὸς τὴν ἠθικότητα τὸσον τῆς ἐκλογῆς τῶν μέσων, ὅσων καὶ τῆς θέσης τῶν σκοπῶν. Ἐνδέχεται π. χ. ἓνας σκοπὸς νὰ εἶναι ἠθικός, κοινόμενος ἀπ' τὴν ἀποψη τῆς ἀγαθῆς προαίρεσης καὶ ὅμως νὰ στηρίζεται σὲ μιὰ παρερμηνεία τῶν πραγματικῶν δεδομένων. Ἡ θέση του εἶναι ἐπομένως κατ' ἀρχὴν ἐσφαλμένη. Τὰ χρησιμοποιούμενα μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξί του μπορεῖ νὰ εἶναι εὐστοχα, εὐστοχα μὲ τὴν σημασία ὅτι θάσαν ὀρθά, ἂν δὲν πλανώμεθα ὡς πρὸς τὴν θέση τοῦ σκοποῦ. Μποροῦν ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἀνήθικα καὶ νὰ τὰ ἐκλέγουμε μὲ ἐπίγνωση ὅτι εἶναι τέτοια πρὸς χίριον τοῦ σκοποῦ, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο ἀπὸ τὰ μοναδικὰ μέσα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ. Μιὰ τέτοια πράξη θὰ τὴν χαρακτηρίσουμε ὅτι εἶναι ἠθικὴ ὡς πρὸς τὴν προαίρεση, ἀλλ' ἄστοχη ὡς πρὸς τὴν ὀρθὴ θέση τοῦ σκοποῦ. Τὰ μέσα πάλιν θὰ τὰ κρίνουμε ὡς ἀνήθικα παρ' ὅλο ὅτι ἐξυπηρετοῦν ἓναν ἠθικὸ σκοπὸ, εὐστοχα δὲ μόνον ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι θάσαν ὀρθά, ἂν δὲν παρερμηνεύαμε τὰ πραγματικὰ δεδομένα.¹⁾

Ἀφοῦ λοιπὸν μποροῦμε νὰ κρίνουμε κάθε πράξη ὡς πρὸς τὰ μέσα καὶ τὸ σκοπὸ καὶ τὴν ὀρθότητα καὶ τὴν ἠθικότητά της, ἔπεται ὅτι οἱ δυνατὲς περιπτώσεις εἶναι συνολικῶς 16, ἀπ' τὶς ὁποῖες 8 μποροῦν νὰ λέγονται ἠθικὲς καὶ ἄλλες 8 ἀνήθικες πράξεις.

1) Καθὼς ἐνθυμεῖται ὁ ἀναγνώστης διακρίναμε τὰ μέσα ποὺ εἶναι ἄστοχα κατ' ἐαυτιὰ, ἀπὸ τὰ μέσα ποὺ εἶναι ἄστοχα ὡς πρὸς τὸ σκοπὸ Α, ἀλλὰ θὰ ἦσαν εὐστοχα ἂν ἐπιδιώκονταν ὁ σκοπὸς Β.

Α'. "Όταν ο σκοπός είναι ηθικός :

- 1) ηθικός σκοπός, ὀρθῶς τεθείς — μέσα ηθικά και εὔστοχα
- 2) » » , » » — » » , ἀλλ' ἄστοχα
- 3) » » , » » — » ἀνήθικα, » εὔστοχα
- 4) » » , » » — » » » ἄστοχα
- 5) » » , κακῶς τεθείς — μέσα ηθικά¹⁾ και εὔστοχα²⁾
- 6) » » , » » — » » , ἀλλ' ἄστοχα
- 7) » » , » » — » ἀνήθικα, » εὔστοχα
- 8) » » , » » — » » , » ἄστοχα.

Β'. "Όταν ο σκοπός είναι ἀνήθικος : Τότε προκύπτουν ἄλλες ἀνάλογες πρὸς τὶς 8 παραπάνω περιπτώσεις.

Οἱ περιπτώσεις αὐτές, δὲν τὸ κρύβουμε, φαίνονται κάπως ἐξεζητημένες. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ δημιουργεῖται ἀπὸ τὸν περιληπτικὸ τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζουμε τὶς περιπτώσεις αὐτές. Γι' αὐτὸ μόνον ἔαν μὲ λίγη καλὴ διάθεση και μὲ κάποια εὐρύτητα και ἐλαστικότητα θελήσουμε νὰ τὶς ἐξετάσουμε, θὰ τὶς ἀντιληφθοῦμε σὰν διάφορες διακεκριμένες κατηγορίες. Ἔτσι ἀναλύσαμε στὴν προηγούμενη παράγραφο τὴν ὀγδόη περίπτωση και ἐδείξαμε κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες εἶναι δυνατὴ. Οἱ περιπτώσεις 3, 4, 6 και 8 εἶναι οἱ γνωστὲς περιπτώσεις, ὅπου ἕνας ηθικὸς σκοπὸς ἀγιάζει τὰ ἀνήθικα μέσα. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς διακρίνονται μεταξύ των ἀπὸ τὴν ὀρθότητα ἢ τὴν πλάνη ὡς πρὸς τὴ θέση τῶν σκοπῶν ἢ τὴν ἐκλογή τῶν μέσων. Ἀντίστοιχες εἶναι οἱ περιπτώσεις, ποὺ ἂν τὶς καταχωρούσαμε παρὰ πάνω μὲ τὴν ἴδια σειρά τῶν πρώτων ὀκτώ, θὰ τὶς σημειώναμε μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 11, 12, 15 και 16. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς θάχαν γιὰ διακριτικὸ γνώρισμα ὅτι ἕνας ἀνήθικος σκοπὸς (ὀρθὸς ἢ ἐσφαλμένος) ἐπιδιώκεται μὲ μέσα ηθικά, δηλ. μὲ μέσα, ποὺ ἂν κριθοῦν καθ' ἑαυτὰ δὲν εἶναι ἀνήθικα ἢ μπορεῖ και νὰ εἶναι νόμιμα. Πρὶν ὅμως ἐκθέσουμε, πῶς πρέπει νὰ κρίνονται οἱ περιπτώσεις αὐτές, θ' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ πρόβλημα : κατὰ πόσον πραγματικὰ ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα και κάτω ἀπὸ ποιὲς προϋποθέσεις.

1) Δηλ. ὄχι ἀνήθικα, μπορεῖ νὰναι και νόμιμα.

2) Ποὺ θάσαν εὔστοχα ἂν δὲν ἀπατώμαστε ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀγαθὴ προαίρεση δὲν θίγεται ἀπὸ τὴν εὐστοχία ἢ τὴν ἀστοχία μιᾶς πράξης. Τὰ ἀποτελέσματά της δὲν μποροῦν πάντοτε νὰ προβλεφθοῦν. Ἀντιθέτως ἡ προαίρεση καὶ ἡ προμελέτη ἐξαρτῶνται πάντοτε ἀπὸ μᾶς τοὺς ἴδιους. Ἐμεῖς προαιρούμεθα καὶ μεῖς προμελετοῦμε καὶ ἀπὸ μᾶς ἐξαρτᾶται ἡ τέλεση καὶ ἡ μὴ τέλεση μιᾶς πράξης, καθὼς καὶ ἡ ἐκλογή τῶν τέτοιων ἢ τῶν ἄλλων μέσων κ.ο.κ. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ δικαστὴς κρίνει τὶς πράξεις ὄχι μόνον ἀναφορικὰ μὲ τ' ἀποτελέσματά των, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν προαίρεση καὶ τὴν ψυχικὴ διάθεση ἐκείνου ποὺ τὶς ἐξετέλεσε (σύγκριση, ἀναβρασμὸς ψυχῆς κ.λ.π).

Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀγαθὴ προαίρεση μπορεῖ ν' ἀδιαφορῇ γιὰ τὸ εὐστοχο ἢ τὸ ἀστοχο μιᾶς πράξης. Προαίρεση χωρὶς ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ προαιρούμενου δὲν νοεῖται πιά ὡς ἀγαθὴ προαίρεση, γιατί ἐκεῖνο ποὺ κατ' ἀνάγκη νὰ λείπη ἀπ' αὐτὴν θὰ εἶναι τὸ συναίσθημα τῆς ὑποχρέωσης. Γι' αὐτὸ ἔχει ὀρθὰ λεχθῆ ὅτι μὲ καλὲς προθέσεις εἶναι στρωμένη καὶ ἡ κόλαση. Ἀγαθὴ πρόθεση καὶ προαίρεση μ' αὐτὴ τὴ σημασία χαρακτηρίζουν μᾶλλον περιπτώσεις, ὅπου οὔτε πρόθεση οὔτε προαίρεση ὑπῆρχεν. Οἱ ἀρνητικὲς ἐκφράσεις: «δὲν εἶχα τὴν πρόθεση νὰ σὲ βλάψω ἢ δὲν ἔκαμα αὐτὸ ἀπὸ κακὴ πρόθεση» εἶναι ὀρθότερες, παρὰ νὰ ὑποστηρίξη κανεὶς ἐκεῖ καλὴν πρόθεση ὅπου οὐδέποτε ὑπῆρχε.

Ἐὰν λοιπὸν τ' ἀποτελέσματα μιᾶς πράξης δὲν μποροῦν ν' ἀφίσουν ἀδιάφορο τὸ πραγματικῶς ἀγαθῶς διακείμενο πρόσωπο, πόσο πῶς στενὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ σύνδεσμος τῆς προαίρεσης πρὸς τὴν ἐκλογή τῶν μέσων. Γιατὶ ἂν ὁ σκοπὸς εἶναι τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ συλλαμβάνεται στὸ στάδιο τῆς προαίρεσης, τὸ ἀμέσως ἐπόμενο βῆμα εἶναι ἡ προμελέτη τῶν μέσων. Εἶναι λοιπὸν ἀδύνατο νὰ ἐνδιαφέρεται κανεὶς γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἠθικῆς καὶ νὰ ἀδιαφορῇ τελείως γιὰ τὴν ἠθικότητα τῶν μέσων!

Ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ λοιπὸν ἠθικὴ ἀποψη ὀφείλουν τὰ μέσα νὰ μὴν ὑστεροῦν σὲ ἠθικότητα ἀπὸ τὸ σκοπὸ. Ἡ πράξη εἶναι ἓνα ὅλο, μεσ' αὐτὸ ὁποῖο ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι κάτι τὸ ὑπερκείμενο καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὰ μέσα. Ἀντιθέτως μάλιστα ὁ σκοπὸς βρίσκεται σὲ τόσο στενὴ σχέση

πρὸς αὐτά, ὥστε μόνον καθαυτὰ ἅγια μέσα μποροῦν νὰ ὑπηρετοῦν ἓνα σκοπὸ ἅγιον.

Καὶ ὅμως ἡ σκοπιμότητα ἐπιβάλλει συχνὰ τὴν χρησιμοποίηση ἀπὸ μέσα, ποὺ ἠθικῶς εἶναι ἐπιλήψιμα. Ὅμοια ἡ σπουδαιότης ἐνὸς σκοποῦ μπορεῖ νὰ μᾶς μαγνητίσῃ τόσο, ὥστε νὰ μὴν προσέξουμε τὴν ἠθικότητα ἢ τὴ νομιμότητα τῶν μέσων. Καὶ ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη γιὰ μιὰ ἄμεση ἐπέμβασὶ μᾶς ὑπερνικᾷ καμμιά φορὰ τοὺς ἠθικοὺς ἐνδοιασμούς μας. Τὸ νὰ φρονεῦσῃς ἓνα ληστὴ εἶναι συχνὰ τὸ μόνον μέσο γιὰ νὰ σώσῃς τὴ ζωὴ σου ἢ τὴν ὑπαρξὴ ἄλλου προσώπου. Προκειμένου νὰ ὑπερισχύσῃ τὸ κακὸ ἐπιβάλλεται, ὅταν δὲν ὑπάρχουν ἄλλα μέσα πρόχειρα, νὰ κτυπηθῇ τὸ κακὸ μὲ τὸ κακό, καὶ τὸ ἀδικο μὲ τὸ ἀδικο.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι πραγματικὰ ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα. Ὁρθότερο εἶναι ἴσως, ἂν ποῦμε, ὅτι τὰ δικαιολογεῖ ἐνίοτε. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ ἐξαρτᾶται, ἀπὸ τὸ κατὰ πόσον τὸ καλὸ ποὺ ἐπιδιώκουμε εἶναι ἀσυγκρίτως ἀνώτερο ἀπ' τὸ κακὸ ποὺ ἐξ αἰτίας του δημιουργοῦμε. Ἡ σπουδαιότης τοῦ σκοποῦ ἐξαγοράζει, σὰν νὰ ποῦμε, τὴ ζημία ποὺ προξενεῖ τὸ μέσο. Ἡ ζημία αὕτη ὅμως δὲν δικαιολογεῖται ποτέ, ὅταν τὸ πραγματοποιούμενο ἀγαθὸ δὲν ἠμπορεῖ νὰ τὴν ἀντισταθμίσει.

Ὁ σκοπὸς μπορεῖ λοιπὸν ν' ἀγιάζῃ κάπως καὶ κάποτε τὰ μέσα, ἀρκεῖ μόνον ὁ σκοπὸς νὰ μὴ χρησιμοποιοῦνθῇ ὡς μέσο γιὰ νὰ γίνουν τὰ μέσα σκοποί.

Ἡ πράξις πρέπει δηλ. νὰ κρίνεται ὡς σύνολο καὶ ὄχι μονάχα ὡς πρὸς τὰ μέσα ἢ τὸ σκοπὸ. Ἡ προαίρεση τὴ διέπει σ' ὅλη της τὴν ἔκταση καὶ οἱ εἰδικὲς συνθήκες ποὺ συντρέχουν καθορίζουν τὴ σκοπιμότητά της. Κάθε μεταβολὴ στὴν προαίρεση σημαίνει ἀναγκαστικῶς καὶ μιὰ μεταβολὴ στὸ ὄλο ποιὸ τῆς πράξης. Καὶ ὁ ἀγαθότερος σκοπὸς χάνει χωρὶς τὴν καλὴ προαίρεση τὴν ἀξία του.¹⁾ Γι' αὐτὸ ἡ ψυχρὴ σκέψη ὅτι ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ μέσα, γιὰ νὰ δικαιολογηθῇ ἡ ἐκτέλεσή του, εἶναι ἤδη μιὰ σκέψη διαβολικὴ, ποὺ δὲν πηγάζει ἀπὸ ἀγαθὴ προαίρεση. Συνήθως στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι παρὰ ἓνα πρόσχημα γιὰ νὰ συγκαλυφθοῦν τὰ μέσα. Ὁ λεγόμενος σκοπὸς ἀπο-

1) Ὁ παράγων τῆς προαίρεσης περιπλέκει ἔτσι τὶς 16 περιπτώσεις, ποὺ ἀναφέραμε, ἀκόμη περισσότερο, γιατί ὁ καλὸς σκοπὸς μπορεῖ νὰ πηγάζῃ ἀπὸ κακὴ προαίρεση, ὅπως καὶ αὕτη μπορεῖ νὰ θέτῃ καλοὺς σκοπούς.

βαίνει μέσον ἀπάτης, τὸ δὲ μέσον εἶναι ὁ οὐσιαστικός, ἀλλὰ καμουφλαρισμένος σκοπός. Ὅμοια ἢ ἐπιδίωξη ἀπὸ ἓναν σκοπὸ ἀνήθικον με μέσα ἠθικὰ (περίπτωση 11 κ.τ.λ.) ἀποβλέπει εἴτε στὴν ἐξαπάτηση, εἴτε ὀφείλεται στὸ ὅτι τὰ ἠθικὰ αὐτὰ μέσα εἶναι τὰ μόνα πρόσφορα ἢ πρόχειρα. Ὡς πρὸς τὴν προαίρεση ἐξεταζόμενα εἶναι τὰ μέσα αὐτὰ ἀνήθικα, γιατί ὀδηγοῦν σὲ σκοπὸ ἀνήθικο. Ἠθικὰ μποροῦν νὰ ὀνομασθοῦν μόνον ἀπ' τὴν ἀποψη ὅτι καθ' ἑαυτὰ δὲν εἶναι ἀνήθικα ἢ ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμεύσουν γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἠθικοῦ σκοποῦ. Ὅπως δηλ. σ' ὠρισμένες περιπτώσεις τὸ ἀνήθικο μέσο ἠθικοποιεῖται με τὸν ἠθικὸ σκοπὸ, ἔτσι καὶ τὸ ἠθικὸ μέσο γίνεται—πάντοτε ὅμως—ἀνήθικο ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνήθικου σκοποῦ.

III

Δὲν ἀρκεῖ μιὰ πράξη νὰναι σκόπιμη γιὰ νὰναι ἐκτελεστέα, ὅπως δὲν ἀρκεῖ νὰναι ἠθικὴ γιὰ νὰναι πραγματοποιήσιμη. Ἡ ἠθικότητα δὲν εἶναι ἐφικτὴ χωρὶς τὴ σκοπιμότητα, ἀλλὰ καὶ ἡ τελευταία δὲν εἶναι κριτήριον τῆς πρώτης. Γιατί ἡ πράξη δὲν κρίνεται μονάχα ὡς πρὸς τὴ σκοπιμότητά της, ἀλλὰ καὶ σχετικὰ με τὸ σκοπὸ της. Ἡ ἔννοια ὅμως τοῦ σκοποῦ δὲ πρέπει νὰ συγκρίζεται με τὴν ἔννοια τῆς σκοπιμότητας, ἢ ὁποῖα ἀφορᾷ μόνο τὴν ὀρθὴ θέση, ἐκλογή καὶ ἐκτίμηση τῶν σκοπῶν, τῶν μέσων καὶ τῶν συνθηκῶν, δὲν εἶναι ὅμως καὶ κριτήριον αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν σκοπῶν, τῆς ἀξίας των καὶ τῆς ἱεραρχίας των.

Ἴσως ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ τὸ γεγονός τῆς ἠθικῆς πλάνης, ποὺ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι δυνατὴ, ἐφ' ὅσον ἡ γνώση γιὰ τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ εἶναι γνώση διαισθητικὴ καὶ ἐκ τῶν προτέρων, ἀσχέτως ἂν κατακτᾶται προοδευτικά, ὅπως τόσες ἄλλες ἐκ τῶν προτέρων γνώσεις.

Ἡ ἠθικὴ πλάνη ὀφείλεται ὅσο καὶ ἡ θεωρητικὴ πλάνη εἰς τὴν σφαιερὴ συσχέτιση τῶν a priori δεδομένων πρὸς τὰ πραγματικὰ γεγονότα. Ἡ σύγκριση αὐτὴ, ποὺ μπορεῖ νὰ προκληθῇ καὶ ἀπὸ τὴ διατάραξη τῆς ψυχῆς καὶ ἀπὸ τὶς ἄλογες ὁρμές καὶ ἀπὸ τὰ πάθη, εἶναι δυνατὴ καὶ σὲ ὀμαλές καὶ ἤρεμες ψυχικὲς καταστάσεις. Τότε ὅμως γεννᾶται ἀπὸ τὴν παρερμηνεία τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν καὶ ὄρων, σπανιώτερα δὲ ἀπ' τὴν παρανόηση αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ καθαροῦ πε-

ριεχομένου τῶν ἄξιῶν. Ὅταν αὐτὲς προσφέρονται στὸ ἠθικὸ συνειδὸς χωρὶς ὑλικὴ ἐπιβάρυνση, χωρὶς τὴν ἄμεση πρὸς τὴν ἐμπειρία ἀναφορὰ, ἢ δυνατότητα τῆς πλάνης ἐξουδετερώνεται ὀλοκληρωτικά. Σ' αὐτὸ συνίσταται καὶ ὁ σκοπὸς καὶ ἡ τέχνη τοῦ μύθου, τοῦ παραμυθιοῦ, τοῦ μυθιστορήματος: ὅτι συλλαμβάνει καὶ ἀπομονώνει μεσ' ἀπὸ τὸ χάος τῶν ἐντυπώσεων τὸ καθαρὸ νόημα μιᾶς πράξης, ἐνὸς ἥρωα, ἐνὸς καθήκοντος. Ἡ ἀφαίρεση αὐτὴ ἀπὸ τὰ πραγματικὰ γεγονότα ἐπιτρέπει καὶ στὸ παιδί ἀκόμη νὰ διακρίνη μέσα στὴν εἰδικὴ περίπτωσι τὸ καλὸ ἀπ' τὸ κακόν, τὸ σωστὸ ἀπὸ τὸ σφάλμα, τὸ ὡραῖο ἀπὸ τὸ ἀσχημο, παρ' ὅλο ὅτι τὸ παιδί εἶναι ἀνίκανο νὰ νοιώσῃ καὶ νὰ ἐμβαθύνῃ στὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων. Ξέρει τί εἶναι καλὸ ἢ κακόν, ἀλλὰ δὲν εἶναι σὲ θέσιν νὰ τὸ ἀναγνωρίσῃ μεσ' ἑστὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα ἐξ αἰτίας τῆς πολυειδίας των καὶ τῆς περιπλοκῆς καὶ τῆς σχέσης πρὸς ἄλλα γεγονότα καὶ πράγματα, πού δὲν ἐκφράζουν τὸ καθαρὸ ἀξιολογικὸ νόημα ἔστω καὶ συμβολικά.

Ὅπως ἡ λογικὴ πλάνη, παρὰ τὴν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς γνώσεως, εἶναι δυνατὴ ἐξ αἰτίας τῆς ὑπαγωγῆς ἐνὸς συγκεκριμένου γεγονότος ἢ πράγματος κάτω ἀπὸ μία γενικὴ ἔννοια, πού αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν μπορεῖ νὰ νοεῖται ὀρθῶς καὶ καθαρὰ, ἀλλὰ πού δὲν βρῖσκεται σὲ καμμιά λογικὴ ἢ πραγματικὴ σχέση πρὸς τὸ συγκεκριμένο δεδομένο, ἔτσι συχνότατα ὀδηγῶν ἢ μὴ ὀρθῆ ἀντίληψη τῶν πραγματικῶν ὑφισταμένων συνθηκῶν στὴν ἀβεβαιότητα ἢ καὶ στὴν πλάνη γιὰ τὴν ἀνταποκρινόμενη στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἀξία καὶ ἐπομένως στὴν ἀβεβαιότητα, γιὰ τὴν τηρητέα στάσι καὶ τὸ πρακτέον. Στὴν ἐσφαλμένη σύνδεσι ἀξιολογικῶν δεδομένων πρὸς τὰ πραγματικὰ ὀφείλονται καὶ ὅλες οἱ πλᾶνες, σὲ τίς ὁποῖες πέφτει ὁ μέγας τραγικοκωμικὸς ἥρωας Δὸν Κιχώτης. Ἡ θαρραλέα καὶ εὐγενικὰ καρδιά του πάλλεται καὶ ἡ ψυχὴ του ἀναστατώνεται μπροστὰ σὲ κάθε ἀδικία πού ἀντιμετωπίζει. Ποτὲ δὲν πλανᾶται ὡς πρὸς τίς ἀξίες. Ὅρθῶς τὸ βιοῖ καὶ θέτει τὴν ὑπαρξή του στὴν διάθεσι τοῦ ὑπέρτερου καθήκοντος. Ἡ ἥρωικὴ διαγωγὴ του εἶναι πάντοτε συνεπὴς πρὸς τὰ ὑψηλὰ ἰδεώδη του καὶ τὴ φωνὴ τῆς συνείδησός του. Δὲν ἀπατᾶται ὡς πρὸς τίς ἀξίες, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴ συσχέτισι τῶν ἀξιολογικῶν δεδομένων πρὸς τὴν ἐκ μέρους του παρερμηνευομένη πραγματικότητα. Ἡ ὀρθὴ βίωσι τοῦ ἠθικοῦ sic δὲν ἀντα-

ποκρίνεται πρὸς τὸ συγκεκριμένο *Hic et nunc*. Μεταξὺ τοῦ ἀξιολογικοῦ *a priori* καὶ τοῦ ἠθικοῦ *a posteriori* λείπει ὁ ἀναγκαῖος λογικὸς σύνδεσμος:

Οἱ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπιβεβαιούμενες αὐτὲς ἠθικὲς πλᾶνες διαφέρουν ἀπὸ τῆς πλᾶνης ποὺ ὀφείλονται στὴν ἄγνοια ἰδίως τῶν ἀνωτέρων ἀξιῶν ἢ καὶ μιᾶς ὁλόκληρης τάξης αὐτῶν καὶ οἱ ὁποῖες ἀποκαλύπτονται στὸν ἄνθρωπο μόνο μὲ τὴν παιδεία ἢ μὲ τὴ διαίσθηση καὶ τὴ θεία χάρη. Οἱ πλᾶνες αὐτὲς εἶναι συγχωρητέες, γιατί ἐκεῖνοι ποὺ τὶς διαπράττουν «οὐκ οἶδασι τί ποιοῦσιν». Ἄλλὰ καὶ στὸ καθημερινό μας βίον δὲν ξέρουμε πάντοτε τί κάνουμε. Συνήθως λείπει ὁ ἀπαιτούμενος καιρὸς, ἡ ἡρεμία τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ψυχῆς γιὰ νὰ διακρίνουμε τὴν ἀξία, νὰ διαβιάσουμε μέσα στὴν καρδιά τοῦ ἄλλου, γιὰ ν' ἀντιληφθοῦμε τὴν ἱεραρχία καὶ γιὰ νὰ κάμουμε τὸ πρέπον. Μὲ σβυσμένο τὸ ἐσωτερικὸ φῶς τῆς διαίσθησης ὁρμώμεθα ἀπὸ τὰ *a posteriori* ἠθικὰ δεδομένα, ἀπὸ τὴν ἠθικὴ μας πεῖρα καὶ τὶς ἀναιτιολόγητες ἐπιταγὲς τῆς παράδοσης. Καὶ παρ' ὅλη αὐτὴ τὴν ἠθικὴ ἀφέλεια καταφέρνουν οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι νὰ ἔχουν ἀσφαλέστερες καὶ ὑγιέστερες κρίσεις καὶ γνώμες ἀπὸ τοὺς ἀπειροὺς φιλοσόφους ἢ τοὺς ἠθικολόγους Δὸν Κιχώτας.

Ἡ καθαυτὴ ἠθικὴ καὶ ἡ θεωρητικὴ γνώση γιὰ τὴ διάταξη καὶ τὴ διάρθρωση τοῦ ἀξιολογικοῦ κόσμου δὲν ἀξίζουν περισσότερο ἀπὸ τὴν ἠθικὴ πεῖρα καὶ ἐφαρμογὴ. Τί ἀξίζει ἡ γνώση, χωρὶς τὸ ἦθος, τί τὸ ἦθος, χωρὶς τὴν πράξη; Γι' αὐτὸ ἀποτελοῦν ἡ ἠθικότητα καὶ ἡ σκοπιμότητα μιὰ στενὴ συνάρτηση. Ἐνῶ ἡ σκόπιμη πράξη μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἠθικῶς ἀδιάφορη, ἡ ἠθικὴ πράξη ὀφείλει γιὰ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὴ νὰ εἶναι καὶ σκόπιμη. Ἐξαίρεση φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν οἱ ἡρωϊκὲς πράξεις, ὅταν καταλήγουν πρὸς χάριν τοῦ ἱεροῦ σκοποῦ στὴ θυσία τοῦ ἥρωα, ἔστω καὶ ἂν ἡ θυσία αὐτὴ ἀποβαίνῃ ἀκαρπὴ καὶ μάταιη. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θυσιάζεται ἡ σκοπιμότητα στὸ βωμὸ τῆς ἠθικότητας. Πρὸς χάριν τοῦ ἀνώτερου σκοποῦ θυσιάζεται ἡ ἀπλὴ σκοπιμότητα. Ἐὰν ἀπέφυγε κανεὶς τὴ θυσία αὐτὴ, δὲν θὰ ἀπέβλεπε στὴ διατήρηση τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ μόνον τῆς φυσικῆς ὑπόστασης τοῦ προσώπου του. Ἔτσι μετατοπίζεται βέβαια ἡ σκοπιμότητα καὶ ἀφορᾷ πιά ἄλλο ἀνώτερο σκοπὸ, ὡς πρὸς τὸν ὁποῖον μπορεῖ πράγματι ν' ἀποτελῇ τὴν ὀρθότερη ἐκλογή. Ἄλλὰ καὶ αὐτὴ δικαιολο-

γεῖται μόνον, ἐφ' ὅσον ὁ ἡρωϊσμός καὶ ἡ θυσία ἀποτελοῦν τὴν ὑστατὴ ἠθικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ἀντικειμενικοῦ σκοποῦ. Γιατὶ ἄλλως δὲν θὰ ὑπῆρχε καὶ μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ ἐπιπολαιότητος καὶ ἡρωϊσμοῦ. Ἐὰν δηλ. εἶναι ἡρωϊσμός νὰ ὑπερασπίσῃ κανεὶς ὡς τὸ τέλος τὴν θέσιν ποὺ τοῦ ἐνεπιστεύθησαν, ἀντιθέτως εἶναι ἐπιπολαιότης νὰ ἐντεθῆ ἀκάλυπτος στὰ πυρὰ τοῦ ἐχθροῦ. Ἔτσι θὰ χανόνταν καὶ κάθε ἐλπίδα ὅτι ἐμμένοντας κανεὶς στὴ θέσιν τοῦ θὰ τὴν ὑπεράσπιζε ἴσως καὶ ἀποτελεσματικά. Γι' αὐτὸ δὲν θὰ ποῦμε καὶ τὰ κατορθώματα τοῦ ἐπιπόλαιου ἡρωϊκά. Ἄν τὸν βοήθησεν ἡ τύχη, αὐτὸ δὲν τὸν κάνει ἀκόμη στὰ μάτια μας ἥρωα.

Η ΦΡΟΝΗΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ὁ συνδυασμός ἠθικότητας καὶ σκοπιμότητας.

Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει δύο μέρη τῆς ψυχῆς: τὸ λογικὸ καὶ τὸ ἄλογο ἢ τὴ διάνοια καὶ τὶς ὁρέξεις. Ἡ διάνοια πάλι, ἀναλόγως μετὰ τὸ εἶδος τοῦ ἀντικειμένου ποὺ ἀπασχολεῖται, εἶναι θεωρητικὴ ἢ πρακτικὴ. Καὶ ἡ μὲν θεωρητικὴ γνώση ἔχει ὡς ἀντικείμενα «τὰ κατ' ἀνάγκην ὄντα». Ἡ δὲ πρακτικὴ διάνοια ἀναφέρεται στὶς ὁρέξεις καὶ στὶς προαιρέσεις καὶ εἶναι ὁ λόγος ὁ σκόπιμος, ποὺ στρέφεται πρὸς ὅσα πράγματα ἐνδέχεται νὰ συμβοῦν. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι ἡ προαίρεση εἶναι ὁρεκτικὸς νοῦς ἢ ὄρεξις διανοητικὴ. Πραγματικὰ δὲ οἱ ὁρέξεις φέρνονται σὰν τὶς θεωρητικὲς ἀποφάνσεις. Ὅτι δηλ. εἶναι γιὰ τὴ διάνοια τὸ ναὶ καὶ τὸ ὄχι, τὸ ἴδιο εἶναι γιὰ τὴν ὄρεξιν ἢ ἐπιδίωξιν καὶ ἡ ἀποστροφή: «ἔστι δ' ὅπερ ἐν διανοίᾳ κατάρσεις καὶ ἀπόφασιν τοῦτ' ἐν ὁρέξει δίωξις καὶ φυγή». Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ εἶναι «ἕξις προαιρετικὴ, ἡ δὲ προαιρέσεις ὄρεξις βουλευτικὴ», γι' αὐτὸ ὅσα ὁ ὀρθὸς λόγος τὰ παραδέχεται ὡς ἀληθῆ, πρέπει νὰ τὰ ἐπιδιώκῃ ἢ ἐπιθυμῆ: «τὰ αὐτὰ τὸν μὲν φάναι, τὴν δὲ διώκειν» μετὰ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἡ ἐπιθυμία στρέφεται πρὸς τὸ ἀξιόλογο καὶ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν εὐδόκιμη ἐκτέλεσίν του. «Τοῦ δὲ πρακτικοῦ καὶ διανοητικοῦ (λόγου) ἡ ἀλήθεια ὁμολόγως ἔχουσα τῇ ὁρέξει τῇ ὀρθῇ ἔπεται ὅτι «τὸ εὖ καὶ κακῶς» συνταυτίζεται μετὰ «τ' ἀληθὲς καὶ ψευδές». Ἡ «εὐπραξία» δηλ. δὲν ὑπάρχει χωρὶς διάνοια καὶ ἦθος, χωρὶς αὐτὰ δὲ καὶ χωρὶς ἠθικὴ ἀρετὴ δὲν πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ προαίρεση.

Ὁ σύνδεσμος αὐτὸς «ἀληθοῦς λόγου», ἤθους καὶ προαίρεσης ἀποτελεῖ τὴν «φρόνησιν». Φρόνιμον ὀνομάσαμεν ἐκεῖνον ποὺ προμελετᾷ τὰ πράγματα. Κανεῖς ὅμως δὲν προμελετᾷ ὅσα ἔχουν πιά συμβεῖ καὶ ἀνάγονται στὸ παρελθὸν ἢ ὅσα δὲν ἐνδέχεται νὰ συμβοῦν, ἀλλὰ προμελετᾷ μόνον ὅσα μέλλουσιν νὰ γίνουσι καὶ εἶναι ἐνδεχόμενα. Κατ' ἀνάγκη λοιπὸν ἡ φρόνησις δὲν εἶναι ἐπιστήμη, ἀφοῦ ἡ τελευταία στρέφεται γύρω ἀπὸ τὰ «κατ' ἀνάγκη ὄντα». Ἀλλὰ καὶ τέχνη δὲν εἶναι, γιατί φρόνιμον ἀκριβῶς λέγομεν ἐκεῖνον ποὺ προμελετᾷ καλῶς τὰ πράγματα, ὥς ποὺ νὰ ἐπιτύχῃ ἓνα ἀξιόλογο ἀποτέλεσμα, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχῃ περὶ αὐτοῦ τέχνη. «Λείπεται ἄρα αὐτὴν εἶναι ἕξιν ἀληθῆ μετὰ λόγου, πρακτικὴν περὶ τὰ ἀνθρώπων ἀγαθὰ καὶ κακὰ» καὶ κατὰ συνέπειαν φαίνεται ὅτι ἰδιότης τοῦ φρονίμου εἶναι «τὸ δύνασθαι καλῶς βουλευσασθαι περὶ τὰ αὐτῶν ἀγαθὰ καὶ συμφέροντα, οὐ κατὰ μέρος... ἀλλὰ ποῖα πρὸς τὸ εὖ ζῆν ὅλον».

Ἡ φρόνησις εἶναι λοιπὸν «ἕξις» καὶ ἕξις ἀπαραίτητη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γιατί οἱ ἀρχαὶ ποὺ διέπουν τὸ ἦθος τοῦ δὲν ἰσχύουν μὲ τὸν αὐτὸν ἀναγκαῖον τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖον ἰσχύουν οἱ λογικὲς ἢ φυσικὲς ἀρχαί. Γιατί δὲν καταστρέφεται οὔτε διαστρέφεται ἀπὸ τὴν ἡδονὴ ἢ τὴ λύπη ἢ γνῶσις: ὅτι «οἱ γωνιῆς κάθε τριγώνου εἶναι ἴσες μὲ δύο ὀρθές», ἀλλὰ διαστρέφονται οἱ ἀρχαί, ποὺ πρέπει νὰ διέπουν τὴν ὀρθὴν ἐκτέλεση τῶν πράξεων. «Αἱ μὲν γὰρ ἀρχαὶ τῶν πρακτῶν τὸ οὐ ἕνεκα τὰ πρακτὰ», στὸν διαφθαρμένον ὅμως ἀπὸ τὴν ἡδονὴ ἢ τὴ λύπη δὲν φανερώνεται ἡ ἀρχή. «Ἔστι γὰρ ἡ κακία φθαρτικὴ ἀρχῆς».

Τὸ ὅτι ἡ φρόνησις στρέφεται γύρω ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ, αὐτὸ τὴν ξεχωρίζει καὶ ἀπὸ τὴ σοφία. Γι' αὐτὸ λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, θεωροῦν μὲν τὸν Ἀναξαγόρα καὶ τὸν Θαλῆ καὶ τοὺς ὁμοίους τῶν σοφῶν, ὅχι ὅμως καὶ φρόνιμους, ἀφοῦ τοὺς βλέπουν ὅλοι ὅτι δὲν γνωρίζουν οὔτε καὶ αὐτὰ τὰ ἀτομικὰ τῶν συμφέροντα. Ἡ φρόνησις δὲν στρέφεται λοιπὸν μόνον γύρω ἀπὸ τὰ γενικά, ὅπως ἡ σοφία—«ἐκ τῶν ἀρχῶν εἰδέναι καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς ἀληθεύειν»—ἀλλὰ καὶ γύρω ἀπὸ τὰ καθέκαστα: «οὐδ' ἐστὶν ἡ φρόνησις τῶν καθόλου μόνον, ἀλλὰ δεῖ καὶ τὰ καθ' ἕκαστα γνωρίζειν». Γι' αὐτὸ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς «οὐκ εἰδότες» εἶναι «πρακτικώτεροι ἐνίων εἰδότεων». Γιατί δὲν ὠφελεῖ σέ τίποτε νὰ γνωρίζῃ κανεῖς ὅτι ὑπάρχουν πράγματα ὠφέλιμα καὶ ἐπι-

βλαβῆ, οὔτε ἀκόμη γιατί ὠφελοῦν ἢ γιατί βλάπτουν, ὅταν ἀγνοῖ ποιὰ εἶναι τὰ ὠφέλιμα ἢ τὰ ἐπιβλαβῆ αὐτὰ πράγματα καὶ ὅταν τὰ ἀντικρῦξη δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὰ ξεχωρίζη. Διακρίνεται λοιπὸν ἡ φρόνηση ἀπὸ τῆ σοφία, ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἀξιοθαύμαστα καὶ θεϊκὰ καὶ δύσκολα πράγματα, ἀπ' τὸ ὅτι εἶναι πρακτική. Ἐπίδειξη δὲ εἶναι ὅτι οἱ νέοι γίνονται μὲν μαθηματικοὶ καὶ σοφοί, φρόνιμοι ὅμως δὲν φαίνεται εὐκόλα νὰ γίνονται.

Ἰδιότητες ὅμως ποὺ συντελοῦν στὴ φρόνηση εἶναι ἡ «εὐβουλία», ἡ «σύνεσις», ἡ «γνώμη» καὶ ἡ «δεινότης». Καὶ ἡ μὲν «εὐβουλία» εἶναι «ἡ ὀρθότης ἢ κατὰ τὸ συμφέρον πρὸς τι τέλος, οὗ ἡ φρόνησις ἀληθῆς ἀντίληψις». Ἡ σύνεσις δὲ περιστρέφεται στὰ ἴδια ζητήματα σ' ὅσα καὶ ἡ φρόνηση, ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνεται, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη πάντοτε, κατὰ τὸ ὅτι ἡ φρόνησις εἶναι «ἐπιτακτικὴ—τί γὰρ δεῖ πράττειν ἢ μή, τὸ τέλος αὐτῆς ἐστίν» — ἐνῶ ἡ σύνεσις εἶναι μόνον «κριτικὴ». Ἡ «γνώμη» πάλι εἶναι ἰδιότητα τοῦ πνεύματος, ποὺ ἀποδίδουμε σήμερον στὸν ὀρθόφρονα καὶ στὸν συμβιβαστικόν: «ἡ δὲ γνώμη ἢ τοῦ ἐπιεικοῦς ἐστὶ κρίσις ὀρθή». Τέλος «ἡ δεινότης» εἶναι μᾶλλον μιὰ δύναμη τοῦ χαρακτῆρα καὶ τῆς θέλησης παρὰ τοῦ πνεύματος. «Αὕτη δὲ ἐστὶ τοιαύτη, ὥστε τὰ πρὸς τὸν ὑποτεθέντα σκοπὸν συντείνοντα δύνασθαι ταῦτα πράττειν καὶ τυγχάνειν αὐτῶν. ἂν μὲν οὖν ὁ σκοπὸς ἦ καλός, ἐπαινετὴ ἐστίν· ἂν δὲ φαῦλος, πανουργία. διὸ καὶ τοὺς φρονίμους δεινοὺς καὶ οὐ πανούργους φημὲν εἶναι. Ἔστι δὲ φρόνησις οὐχ ἡ δύναμις, ἀλλ' οὐκ ἄνευ τῆς δυνάμεως ταύτης».

Εἶναι λοιπὸν φανερό, εἴτε γιὰ τίς φυσικὰς ἀρετὰς πρόκειται εἴτε γιὰ τίς ἐπίκτητες, ὅτι χωρὶς φρόνηση δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρξουν. Αὐτὸ παρεπλάγησε καὶ τὸ Σωκράτη, ὁ ὁποῖος «ὅτι μὲν γὰρ φρονήσεως ἦετο εἶναι πάσας τὰς ἀρετὰς ἡμαρτεν. ὅτι δ' οὐκ ἄνευ φρονήσεως, καλῶς ἔλεγε». Γιατί ἡ ἀρετὴ εἶναι κάποια ἕξις συντονισμένη πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον. Δὲν εἶναι λοιπὸν «λόγοι» οἱ ἀρετὰς, ἀλλὰ συνοδεύονται ἀπὸ τὸν λόγον (= μετὰ λόγου). «Οὐ γὰρ μόνον ἢ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, ἀλλὰ καὶ ἢ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις, ἀρετὴ ἐστίν. ὀρθὸς δὲ λόγος περὶ τῶν τοιούτων ἡ φρόνησις ἐστίν». Χωρὶς αὕτη δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι πραγματικὰ ἀγαθός, ὅπως δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι φρόνιμος χωρὶς τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν· «ἢ μὲν γὰρ τὸ τέλος, ἢ δὲ τὰ πρὸς τὸ τέλος ποιεῖ πράττειν».